

BUHÂRÎ RÂVİSİ KÂDÎ MÜHELLEB B. EBÛ SUFRE'NİN ENDÛLÛS HADİSÇİLİĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

THE PLACE AND IMPORTANCE OF KADI MUHELLEB B. ABU SUFRE AS NARRATOR OF BUKHARI IN ANDALUSIA HADİTH STUDIES

İbrahim TOZLU*

ÖZET: Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre (ö. 435/1044), Endülüs coğrafyasında yetişen bir hadis âlimidir. Buhârî'nin en önemli râvileri olarak kabul edilen Asîlî ile Kâbisî'den sema yoluyla hadis rivâyet etmiş, "Endülüs Hadisçiliği"ne önemli katkılar sağlamıştır. "Buhârî Rivâyeti"nin en sahih metnini inşa etme gayreti içinde olan müellif, Asîlî ile Kâbisî'nin rivâyetlerini gözden geçirmek suretiyle meydana getirdiği eserinde bir nevi nüsha tashihi yapmıştır. Müellifin "*el-Muhtasarü'n-nasîh*" ve "*Şerhu Sahihi'l-Buhârî*" adlı iki çalışması vardır. Endülüs üzerine ülkemizde yapılan hadis çalışmalarında Mühelleb'in adından ve söz konusu eserlerinden müstakil olarak bahsedilmemiştir. "Endülüs Hadisçiliği"nde Mühelleb iki açıdan önem arz eder. Birincisi, Asîlî ve Kâbisî gibi üçüncü nesil Buhârî râvilerinden aldığı rivâyet ve cerh-ta'dîl gibi pek çok ilmî birikimi ile Buhârî'yi Endülüs'te nakletmesidir. İkincisi de, Muvattâ rivâyeti ve Mâlikî fıkıh geleneği içinde Endülüs'te yetişmiş bir muhaddis olmasıdır. Bu makalede müellifin "Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi" incelenecek, Buhârî rivâyeti ile metodu ise ayrı bir makalede ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Mühelleb b. Ebû Sufre, Buhârî, şerh, Endülüs, el-Muhtasar'un-nasîh.

ABSTRACT: Kâdî Mühelleb b. Abu Sufre (ö. 435/1044) is a hadith scholar who lived and educated in Andalusia region. He related hadiths from Asîlî and Kâbisî, who are regarded as the most important narrators from Bukhari, through sema method (i.e. by hearing from his/her teacher in person) and made great contributions to "Andalusian Hadith Studies". In this work, the author, who was rigorous to compose the most reliable hadith texts out of 'Bukhari Narrations, made a kind of revision of a copy by reviewing the narrations by Asîlî and Kâbisî'. The author has two works called "*el-Muhtasarü'n-nasîh*" and "*Şerhu Sahihi'l-Buhârî*". The hadith studies in our country on Andalusia did not mention the name of Mühelleb and his works. Muhelleb is of great significance for "Andalusia Hadith Studies" in two aspects. First, he narrated Bukhari in Andalusia through his scholarly accumulation in such areas like narration, cerh (a systematic study of errors in hadith narrations), ta'dîl (the investigation of whether hadith narrator had any faulty that can harm the trust of authorities). Second, he was a hadith scholar, who lived and got educated in Andalusia following the Muvattâ Hadith narration school and Mâlikî fikh tradition. In this article, the place of the author in "Andalusia Hadith Studies" is discussed while his narration from Bukhari and his method will be covered in another article.

Keywords: Mühelleb b. Abu Sufre, Bukhari, Explanation, Andalusia, el-Muhtasarü'n-Nasîh.

1. GİRİŞ

Buhârî'ye (ö. 256/869) ait "*el-Câmiu's-Sahih*" adlı eserin İslâm coğrafyasında ne kadar meşhur ve değerli olduğu bilinen bir gerçektir. Müellifinin adıyla özdeşleştiği için makale boyunca bu eser "Buhârî" adıyla anılacaktır. Endülüs coğrafyası İslâm dininin intişar ve inkişafında İslâm âlimlerinin batıya uzanan uç noktalarından biridir. Birçok ilmî araştırmada olduğu gibi hadis alanında da tarihî bir ilim merkezidir. Endülüs ile ilgili ilmî çalışmalar,

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan-Türkiye, tozluibrahim@hotmail.com

geçmişte olduğu gibi günümüz araştırmacılarının mesailerini yoğunlaştırdığı bir alan olma özelliğini korumaktadır. Birçok araştırmacı hadis ilminin bölgeye ilk defa nasıl girdiğine ve yaygınlaştığına dair çalışmalar yapmıştır.

Bu makalede, “Buhârî” denilince akla ilk gelen râvîlerinden Ebû Zer Herevî’nin, Buhârî nüshasını tenkitli bir şekilde rivâyet ettiği belirtilen ancak “Endülüs Hadisçiliği” bağlamında kaleme alınan çalışmalarda adının fazla zikredilmediğini düşündüğümüz Mühelleb b. Ebû Sufre’nin (ö. 435/1044) Endülüs’te Buhârî’nin tanıtılması sürecindeki rolü üzerinde durulacaktır. Mühelleb’in yaşadığı döneme kadar Buhârî rivâyeti serancâmından kısaca bahsedilecek, hicrî IV. Yüzyıldaki ihtisar çalışmalarından bahsedilerek Mühelleb’in hayatı ve ilmî kişiliğine değinilecektir.¹

Hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlere ait birçok kitap üzerine ihtisâr, tehzîb, tecrîd, telhîs, intihâb, intikâl, ihtiyâr çalışmaları yapılmıştır. İhtisâr (اختصار); özetleme-kısaltma, uzun olarak anlatılanın özünü yakalama, bir şeyin fazla taraflarını çıkarmak suretiyle kısaltma anlamlarına gelir. Bir eserin ihtisar edilmesi şeklindeki çalışmalar için “muhtasar” (kısaltılmış) terimi kullanılır.² Tehzîbin anlamı, müellifin meramını edebî bir üslupla özetlemedir. Kelime anlamı terbiye edip yetiştirmektir. Tehzîb (تهذيب) edilen bir kitap için “Mühezzeb” (içindeki bilgiler gözden geçirilmiş ve müellifin maksadı özetlenmiş) adı verilir.³ Tecrîd (تجريد); terim olarak bir şeyin kabuğunu soyup açmak, üzerindeki fazlalığı çekip çıkarmak anlamına gelir. Tecrîd edilen bir çalışma “Mücerred” (yani yanlış ve eksikliklerinden temizlenmiş) anlamına gelir.⁴ Telhîs (تلخيص); sözü veya yazıyı kısaltıp özünü vermek, ana hatlarıyla özetlemektir. “Mulahhas” telhis edilen eser demektir. Eserde kısaltma ve özetleme yapılmıştır.⁵ İntihâb (انتخاب); bir grup eşya arasından seçip almak, tercihte bulunmaktır.⁶ İntihâbî gerçekleştirilen çalışma “Müntehâb” adını alır. İntikâ (انتقاء); bir şeyi seçerken en temiz olanı, katıksız olanı bulmaktır.⁷ İntikâ söz konusu olan kitap “Müntekâ” adını alırken, muhtâr ve müntehâb ile eş anlamlı kullanılır. İhtiyâr (اختيار); bir şeyin alternatifini seçmek, gözde ve faziletli olanı tercih etmek gibi anlamlara gelir.⁸

Ashâb-ı kiram ve tâbiûn vasıtasıyla nakledilen rivâyetlerin sonraki nesiller tarafından cüz, müsned, câmî ve musannef adı verilen çeşitli kitaplarda toplanması da bir manada hadis, eser ve haberleri seçerek alma çalışması kabul edilebilir. Nitekim Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmî*’i, Mâlik’in (ö. 179/795) *el-Muvatta*’ı, Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim’in (ö. 261/874) *el-Câmîu’s-Sahih*’i bu tür çalışmalar olup onlarda sıhhat kriterlerine göre aynı veya benzer muhtevadaki rivayetler içinden derlenmiştir. Rivâyete göre Mâlik eserini dört bin (veya on bin) hadis içinden seçmiş hatta rivâyetlerini her yıl gözden geçirmiştir.⁹ Buhârî ise sahih görmediği

¹ Müellifin “*el-Muhtasaru’n-Nasîh*” adlı çalışması metodu kapsamında “*Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre’nin Buhârî Rivâyeti*” adıyla başka makalede tarafımızdan incelenmektedir.

² Bkz. İbn Manzur, Ebu’l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânu’l-Arab*, IV, 240, Dâru Sâdır, 3. Baskı, Beyrut, 1414/1993; Zebîdî, Ebu’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmus*, XI, 174, thk. Heyet. Dâru’l-hidâye, trs.

³ Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.*, I, 782; Zebîdî, *a.g.e.*, IV, 385.

⁴ Bkz. İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, III, 115; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, VII, 489.

⁵ Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.*, VII, 86; Zebîdî, *a.g.e.*, XVIII, 145.

⁶ İbn Manzur, *a.g.e.*, I, 751; Zebîdî, *a.g.e.*, IV, 246.

⁷ İbnü’s-Sîde, Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas*, I, 297, 425, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-arabî, Beyrut, 1417/1996; Zebîdî, *a.g.e.*, XXXX, 122.

⁸ Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.*, IV, 264; Zebîdî, *a.g.e.*, XI, 240.

⁹ Kâdî İyâz, Ebu’l-Fadl Musa b. İyâz el-Yahsûbî, *Tertîbü’l-medârik ve takrîbü’l-mesâlik li ma’rifeti a’lâmi mezhebi Mâlik*, I, 102, tsh. Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1998; İbn Ferhûn Burhânuddîn İbrahîm b. Alî b. Muhammed el-

rivâyeti “*el-Câmiu's-Sahih*”ine dâhil etmemiş, ayrıca kitabına aldığı rivâyetleri ezberlediği üç yüz bin hadis arasından ve sahih gördüğü yüz bin hadis içinden seçmiş,¹⁰ yani bir nevi tehzîb ve ihtisâr yapmıştır.

Rivâyetlerin en güvenilir olanlarını tespit etmeye yönelik çalışmalar özellikle tasnif ve şerh dönemlerinde hız kazanmış ve sahih hadislerin toplanması kaçınılmaz olmuştur. “İlk dönemlerde hadis kitaplarında rivayetler senedleriyle birlikte zikredilirken hadislerin kaynaklara intikalinden sonra IV. (X.) asrın ortalarından itibaren senedler hafzedilip hadisler sadece metinleriyle yazılmaya başlanmıştır. Hacimli eserlerin telif edilmesinden ve bunların şerhlerinin kaleme alınmasından sonra bu eserlerdeki bilgilere kolayca ulaşma, şerhlerde geçen bilgileri ayıklama ve bunları mükerrer rivayetlerden arındırma ihtiyacı muhtasar eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuştur. Ancak bir eserin adındaki “muhtasar” kelimesi her zaman onun bir başka eserin ihtisârı olduğunu göstermez. Hadis âlimleri, bir konu hakkında özet bilgi vermek üzere kaleme aldıkları eserlerine de genelde muhtasar adını vermişlerdir.”¹¹

Makalede incelemeye konu edindiğimiz “Muhtasar” müellifi Mühelleb b. Ebû Sufre Esîd b. Abdullah el-Esedî (ö. 435/1044), Buhârî'yi şerh eden âlimler arasında ve Buhârî'nin (ö. 256/869) *el-Câmiu's-Sahih*'ini Endülüs'te yayan (حَيَّا كِتَابَ الْبُخَارِيِّ بِالْأَنْدَلُسِ) râvîlerden biri olarak tanıtılır.¹² Müellifin “*el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitabi'l-Câmiu's-Sahih*” adlı eserini incelerken, iki ayrı baskısını inceledik. Bunlardan ilki Rabat'ta (Dâru'l-Kalem, 1428/2007) tek cilt halinde yayınlanmış, eserin tahkikini Muhammed Muhtâr Vüld (Vülid?) Abbâh gerçekleştirmiştir. Diğeri ise Riyâd'ta dört cilt halinde Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un tahkiki ile Dâru't-tevhîd tarafından 1430/2009 yılında basılmıştır. Makalede kaynak verdiğimiz eser Dâru't-tevhîd neşridir. Bunun yanı sıra ülkemizde “Endülüs Hadisçiliği” üzerine yapılan birçok makaleyi de gözden geçirdik.¹³ Özellikle hadis ilminin Endülüs'e girişi ve bu girişte etkili olan

Ceyyânî el-Medenî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî'l-mezheb*, I, 119, 121, thk. Ebu'n-nur Muhammed Ahmedî, Dâru't-türâs li'tab'ı ve neşr, Kahire, trs.

¹⁰ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 226, Dâru'l-kütüb il-ilmîyye, Beyrut 1418/1997; Hatib el-Bağdadî, Ebûbekir Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdat*, II, 322; thk. Beşşar Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002; Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman, *Tehezîbü'l-Kemâl*, XXIV, 442, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut. 1400/1980; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, 96; XII, 415, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985.

¹¹ Durmuş İsmail, “*Muhtasar*”, DİA, XXXI, 60.

¹² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXXIV, 13; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 346.

¹³ Mesela bkz. Abu Nayeem, Md. Raîsüddin, “*Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı*” Çev. Murat Gökalp, Dinî Araştırmalar, C. VII, s. 323-329, 2005; Abdülhâdî Ahmed Huseysin, “*Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi*”, çeviren: Murat Gökalp, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: X, sayı: 1, s. 107-138; Fierro, Isabel, “*Hadisin Endülüs'e Girişi*” (2./8. - 3./9. Yüzyıllar), çeviren: Murat Gökalp, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, cilt: XLVII, sayı: 2, s. 237-258; Sancaklı, Saffet “*İbn Battâl (Ö. 449/1057) ve Buhârî Şerhi*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* _ [www.dinbilimleri.com], 2007, cilt: VII, sayı: 1, s. 61-93; Öztoprak, Mustafa “*Endülüs Hadisçiliğinde Kadınların Yeri*”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, cilt: IV, sayı: 7, s. 105-122; “*Hadis İlminin Endülüs'e Girişi*”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 2, s. 143-163; “*Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri*”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Enstitüsü*, s. 2, s.s. 149-165, Samsun, 2012; “*Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması*”, OMÜİFD, s. 34, s.s. 109 -136, Samsun, 2013.

âlimlerin ele alındığı, hangilerinin hadisçi hangilerinin de fakih kimliği ile öne çıktığına dair bilgilerin verildiği makalelerde, bu çalışmada incelediğimiz Mühelleb b. Ebû Sufre'nin hadisçi kimliğinden ve eserinden hiç bahsedilmediğini gördük. Ayrıca Diyanet İslam Ansiklopedisinde Mühelleb'ten müstakil olarak zikredildiğini de göremedik. Bu sebeple Endülüs üzerine yapılan günümüz hadis çalışmalarında, üçüncü nesil Buhârî râvîleri Asîlî ile Kâbisî yanında yetişip “*el-Câmiu's-Sahih*”i tehzib eden ve kitabına sadık kalarak “Buhârî”yi rivâyet etme gayretini hedefleyen Buhârî râvîsi Mühelleb'in tanıtılmasının faydalı olacağını düşündük. Bu değerli hadis âlimini “*Buhârî râvîsi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi*” adlı müstakil bir makale ile araştırmayı hedefledik.

1.1. Mühelleb'in Yaşadığı Dönem

Kaynaklar Mühelleb'in doğum tarihi hakkında bilgi vermez. Ancak 435/1044 yılında vefat ettiği dikkate alınırsa onun dünyaya gelmesi, Endülüs Emevî Emirliği'nin hicri IV. Asrın ortalarına doğru halifelige dönüştüğü ve Endülüs Emevîleri'nin tartışmasız en önemli emirlerinden kabul edilen III. Abdurrahman (ö. 350/961) sonrasına tekabül ediyor olmalıdır.

“III. Abdurrahman'ın Endülüs Emevî tahtına çıktığı yıllarda Kuzey Afrika'da Fâtımî devleti kurulmuştu. O, iç parçalanmada önemli rol oynayan Arap kabileleri arasındaki rekabeti kaldırarak “tek bir ümmet” oluşturmak için devlet kapılarını her zümreden insana açma yoluna gitti ve eğitimin yaygınlaşmasına önem verdi. Endülüs'te hızla yükselen Şîî Fatımîlere karşı halifelik ilan etti. III. Abdurrahman öldüğünde yerini âlim kişiliğiyle tanınan elli yaşındaki oğlu II. Hakem aldı. Bu halifenin döneminde (miladî 961-976) daha önce sağlanan iç istikrar devam ettiği gibi, dış ilişkilerde İspanyol krallıkları karşısında elde edilen üstünlük de korundu. II. Hakem zamanındaki asıl gelişmenin ilim ve sanat alanında olduğu görülmüş, Endülüs bu dönemde İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelmiştir.”¹⁴

139/756 yılında bağımsız bir emirlik olarak ortaya çıkan Endülüs Emevîleri, 422/1031 yılında tarih sahnesinden silinmiş ve Endülüs Emevî Devleti'nin ardından birçok devlet kurularak Endülüs tarihinde “mülûkü't-tavâif” adıyla bilinen yeni bir dönem başlamıştır.¹⁵

Mühelleb b. Ebû Sufre'nin (ö. 435/1044) yetişkinlik dönemi diyebileceğimiz hicri V. (miladî XI.) yüzyılın ilk yarısında Endülüs'ün yönetiminde artık müstakil emirlikler söz sahibidir. Bölgede etkin olan Lemtûne¹⁶ kabilesinin reisi Yahyâ b. İbrâhim bir hac dönüşünde bir müddet Kayrevan'da kalır ve burada Ebû İmrân Fâsî'nin (ö. 430/1039) derslerine katılır. Bu âlim, Mühelleb'in öğrenim gördüğü Asîlî ve Kâbisî'den ders alan en yaşlı öğrenciler arasında yer almaktadır.¹⁷ Daha sonra Yahyâ b. İbrâhim, kabilesinde ders vermek ve irşadda bulunmak üzere Ebû İmrân Fâsî'den bir hoca isteyince o, uygun bir kimseyi görevlendirme işini Sûs

¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, “III. Abdurrahman”, DİA, I, 152-155, Ankara, 1988.

¹⁵ Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, DİA, XI, 213, İstanbul, 1995.

¹⁶ Bekrî, Ebu Ubeyd el-Endelûsî (ö. 487/1094) “Lemtûne”nin, sahil kenarında Cüdâle oğullarına ait Sanhâce kabilesi kolu olduğunu ifade eder. (Bkz. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, II, 858, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1992). Hamevî Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (ö. 626/1228), Mağrib'te “Lemtûne” adıyla tanınan geniş bir Berberî kabilesi olduğunu söyler. (Bkz. *Mu'cemu'l-buldân*, II, 12; IV, 431; Dâru Sâdır, Beyrut, 2. Baskı, 1995/1416). Kalkaşendî Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418) ise, Endülüs'ün batısında yer alan kabile adlarını zikrederken aynı kabilenin adını (الموتنة) “Lemtûne” şeklinde kaydeder. (Bkz. *Kalâidü'l-cümân fi't-ta'rîf bi-kabâili Arabi'z-zamân*, I, 171, Dâru'l-kitâbi'l-Lübânî, Beyrut, 2. Baskı, 1402/1982).

¹⁷ Dabbî, *Buğyetü'l-mültebis*, I, 457 (1332); Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 545 (364).

şehirdeki medresenin şeyhi Veccâc (Vâcâc)¹⁸ b. Zellû'ye (ö. 445/1053) havale eder. Veccâc talebesi Abdullah b. Yâsîn Cezûlî'yi (ö. 451/1059)¹⁹ irşad ve tebliğ ile görevlendirir.

448/1056 yılında bölgede hâkimiyetini tamamen ilan edecek olan Murâbitlar Devleti'nin kuruluşunda ilim ve irfan sahibi fakih Abdullah b. Yâsîn Cezûlî böylelikle önemli bir rol üstlenmiş olur. Onun daha sonra Sûs şehrinde bina ettireceği merkez (ribat) “Murâbitlar Evi” olarak tanınır. Abdullah b. Yâsîn Cezûlî ile başlayan tebliğ ve cihad hareketi zamanla Endülüs'te “Murâbitlar Devleti” adını alır. Mensupları yüzlerini peçeyle örttikleri için *الْمُتَمَوِّنُونَ* el-Mülessemûn adıyla da bilinir.²⁰

1.2. Kimlik Bilgileri ve Yetişi

Endülüslü muhaddis Mühelleb b. Ebû Sufre'nin nesebi²¹, sahâbî Ebû Sufre'nin oğlu Emevîler'in Horasan valisi Ebû Saîd Mühelleb b. Ebû Sufre Zâlim b. Sârik el-Atekî el-Ezdî'nin (ö. 82/702) soyuna dayanır.²²

Meriyye (مريية)²³ şehrinde kadılık yapan Mühelleb, Endülüs'te Buhârî'nin yayılmasını sağlayan Ebû Muhammed Asîlî'nin (ö. 392/1002) yanında yetişmiştir. Asîlî'den sema yoluyla rivâyetler nakletmiş ve kızı ile evlenmiştir. Asîlî'nin yanında fıkıh ilmini öğrenirken aynı

¹⁸ *وَجَّاحٌ وَوَجَّاحٌ* kelimeleri Arapça'da *فَعَالٍ وَفَعَالٍ* kalıbında kullanılır ve örtü anlamına gelir. (Bkz. İbnü's-Sîde, *el-Muhassas*, IV, 410). Bazı kaynaklarda bu ismin *واجح* şeklinde yer alması müstensih hatası olmalıdır.

¹⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 333; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXV, 399 (216); İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Muhammed b. Ebûbekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman*, VII, 129, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1391/1971.

²⁰ Bkz. Bekrî, Ebû Ubeyd Endelûsî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, II, 859, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1992; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 327, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, *Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye*, Beyrut, 1408/1987; Nüveyrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, XXIV, 139, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2004; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Târihu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, XXXI, 79, thk. Dr. Beşşar Avvad, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1424/2003; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 207 (3996); İbnü'l-Verdî, Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar fi ahbâri'l-beşer (Târihu İbni'l-Verdî)*, I, 344, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1417/1996.

²¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 579 (384); İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, III, 255, thk. Abdülkâdir el-Arnâûd-Mahmud el-Arnâûd, Dâru İbn-i Kesir, Dimaşk, 1406/1986.

²² Sahabi Ebu Sufre hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ*, VII, 101; thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1388/1968; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, *Marifetü's-Sahabe*, IV, 2364 (5803), thk. Ali b. Yusuf el-Azzâzî, Dâru'l-vatan, Riyad. 1419/1998; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî, *Cemheretü Ensâbi'l-Eşrâf*, II, 367, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî, *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashab*, IV, 1692, thk. Ali Muhammed el-Becâvî Dâru'l-Ciyl, 1. Baskı, Beyrut, 1412/1991; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 9-10 (6229); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* VII, 434; İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe*, VII, 220 (10136), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1412/1991.

²³ Hamevî, Mühelleb'in kadılık yaptığı şehrin okunuşunu “el-Meriyye” şeklinde verir ve Endülüs'te büyük bir şehir olduğunu söyler. (Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 119).

zamanda Buhârî'nin "*Sahih*"ini ondan kıraat yoluyla rivâyet etmiştir.²⁴ Hadis tahsili için Kayrevan ve Mısır'a gitti. Mekke'de iken Buhârî râvîlerinden Ebû Zer Herevî'den (ö. 371/981) icazetini aldığı Buhârî'nin "*Sahih*"ini, Mekke'ye birlikte geldiği Ebu'l-Hasen el-Kâbisî (ö. 403/1012) ile tashih edip gözden geçirdikten sonra nakletti.²⁵

Hocalarından bir kısmının isimleri şöyledir: Ebûbekir İbnü'l-Haddâd Bağdadî (ö. 354/965)²⁶, Ebu'l-Hasen Ali b. Bündâr Kazvîni (ö. 357/967)²⁷, Ebû Zekeriyya Eş'arî (390/999)²⁸, Abdülvâris b. Süfyan Ebu'l-Kasım Kurtubî (ö. 395/1004)²⁹, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abbas Fihri (ö. 411/1020)³⁰, Ebu'l-Abbas Abdülvehhâb b. Münîr Haşşâb (ö. 412/1021)³¹.

Kendisinden Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074)³², Ebu'l-Kasım Hâtim Tarablûsî (ö. 467/1074)³³, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî ed-Delâî (ö. 478/1085)³⁴ ile Kâdî İbnü'l-Murâbit Muhammed b. Halef (ö. 485/1092)³⁵ gibi âlimler hadis rivâyet etmiştir.

İlim irfan ve zekâ sahibi olmakla tanınan Mühelleb, hadis ilimlerinde oldukça mâhirdir. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'i ile Mâlik'in *el-Muvatta*'ı üzerine yazdığı şerhleri vardır. Vefat tarihi hakkında farklı rivâyetler olsa da kabul edilen görüşe göre hicrî 435/1044 yılı Şevval ayının on üçünde Endülüs'te vefat etmiştir.³⁶

²⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXXIV, 13; *el-Iber fi haberi men ğaber*, II, 272, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, trs.

²⁵ Humeydî, Muhammed b. Fütûh, *Cezvetü'l-muktebis fi tarihi ulemâi'l-Endelûs*, I, 257 (542), thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbi'l-Mısri, Kahire, 1386/1966; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 234 (99); İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 120 (446).

²⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VII, 823 (187); Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 135 (304), thk. Ahmed el-Arnaûd ve Türkî Mustafa, Dâru ihyâü't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1420/2000.

²⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VIII, 116 (222); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 194 (3273).

²⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VIII, 671 (417).

²⁹ İbn Nukta, Ebûbekir Muhammed b. Abdülġanî el-Bağdadî, *İkmâlu'l-ikmâl (Tekmiletü li-Kitâbi'l-İkmâl)*, II, 456 (1993), thk. Abdülkayyûm Abd Rîb en-Nebî, Câmîatü ümmi'l-Kurâ, 1410/1990; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VIII, 752 (163); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 528 (3674).

³⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 332 (453); Safedî, *el-Vâfi*, XX, 214 (304).

³¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 212 (63); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 55 (3788).

³² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 35; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, X, 242 (198).

³³ Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya, *Buġyetü'l-mültebis fi târihi ricali ehli'l-Endelûs*, I, 270 (658), Dâru'l-kütübi'l-arabî, Kahire, 1387/1967; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî, *Şeceretü'n-nûri'-zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, I, 177 (375), talik Abdülmecid Hayyâlî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Lübnan, 1424/2003.

³⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, X, 417 (228); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 567 (296).

³⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, X, 548 (156); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 131 (4459); Safedî, *el-Vâfi*, III, 39.

³⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 352 (827); İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik el-Endelüsî, *es-Sıla = Kitâbü's-Sıla fi tarihi e'immeti'l-Endelûs*, II, 626 (1379), nşr. İzzet el-Attar el-Hüseynî, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, 1966; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 551 (162).

2. MÜHELLEB DÖNEMİNDE İHTİSÂR ÇALIŞMALARI

Mühelleb'in (ö. 435/1044) "*el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitâbi'l-Câmi's-Sahih*"³⁷ adlı çalışmasının yanısıra hocası Kâbisî'nin (ö. 403/1012) "*Kitâbu Mûlahhasi'l-Muvatta*"³⁸ adlı eseri hicri IV. Asrın ortalarından itibaren ihtisâr çalışmalarına önem verildiğinin bir göstergesi kabul edilebilir.

Mühelleb eserinde Buhârî'nin birinci nesil râvîsi Firebrî'den ikinci nesil râvîsi Ebû Zer Herevî ile üçüncü nesil râvîleri Asîlî ile Kâbisî'den "*el-Câmi's-Sahih*"i tehzib edilmiş şekilde ve asıl nüshaya sadık kalarak rivâyet etme çabası içindedir. Hocası Kâbisî'nin aynı düşünceyle Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*' adlı eserinin İbnü'l-Kasım rivâyetinde yer alan 520 muttasıl hadisi ihtisar etmiş olması Mühelleb'de ihtisar düşüncesini doğurmuş olmalıdır. Ayrıca Kâdî İyâz, Mühelleb'in kardeşi Muhammed'e ait "*Kitâbu Mûlahhasi'l-Muvatta*" üzerine yazılmış muhtasar bir şerh bulunduğunu zikretmektedir.³⁹

Yaşadığı dönemde Mühelleb'den (ö. 435/1044) başka ihtisâr, tehzîb, telhîs türü çalışmalar yapanlar vardır. Mesela Ebû Zer Herevî'nin diğer talebesi Ebu'l-Velîd Bâcî'nin (ö. 474/1081) ricale dair çalışmasının adı "*et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fî'l-Câmi's-Sahih*"⁴⁰ adını taşır. O, bu eserinde "*el-Câmi's-Sahih*"in senedlerindeki râvilerin cerh ve ta'dîli ile ilgili bilgiler vermektedir. Bâcî'nin bir başka çalışması "*Muhtasaru'l-muhtasar fî mesâilî'l-Müdevvene*" adını taşır.⁴¹ Kâbisî'nin öğrencisi Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kasım Berâzî⁴² Kayrevânî'nin (ö. 430/1038'den sonra) "*et-Tehzîb fî ihtisâri'l-Müdevvene*"⁴³ adlı eseri yine tehzîb ve ihtisarla ilgili çalışmalar arasındadır.

Bu dönemde tehzîb, ihtisâr, telhîs türü eserler bir kitabı kısaltmayı ve yeniden gözden geçirmeyi hedeflemektedir. Muhtevanın gözden geçirilmesi ve gereken düzeltmelerin yapılması esastır. Bu düzeltmeler ve gözden geçirmeler, kimi zaman hadis kitaplarındaki rivâyetlerin metin ve sened tenkidini gerektirirken, kimi zaman da bir kitabın özetlenmesi şeklinde anlaşılabilir.

İhtisâr özelliği taşıyan çalışmaların özellikle Mâlikî mezhebine dair eserlerde önemli bir yer teşkil ettiğini ifade etmekte fayda vardır. Medine merkezli sünnet anlayışının egemen olduğu, tedvin döneminin ilk önemli çalışması *el-Muvatta*', tasnif dönemi öncesi yaygın bir şöhrete sahiptir ve Mâlik'in (ö. 179/795) fetvalarını da içeren bir kitaptır. Mâlik'in fetvaları hiç kuşkusuz hadisler üzerinden hükümler çıkarmaya dayanmaktadır.

Mâlikî mezhebine bağlı olan Mühelleb (ö. 435/1044) devrinde yapılan ihtisâr türü çalışmalar, öncekilerden etkilenmesi ve sonrakilere ışık tutması bağlamında önemlidir. Bu

³⁷ Eser, Dâru't-Tevhîd tarafından Riyad'da 1430/2009 yılında Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un tahkiki ile dört cilt halinde basılmıştır.

³⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 186 (982), thk. Zekeriya Umeyrât, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1419/1998; *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXIII, 154 (99). *Kitâbu Mûlahhasi'l-Muvatta*' adlı eser es-Seyyid Muhammed b. Alevi b. Abbas el-Mâlikî'nin tahkiki ile el-Mecmaü's-Sekafî tarafından 2004/1425 yılında tek cilt olarak neşredilmiştir.

³⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313.

⁴⁰ Eser, Ebû Lübâbe Huseyn'in tahkiki ile (Dâru'l-livâ, Riyad, 1. Baskı, 1406/1986) üç cilt halinde basılmıştır.

⁴¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 246 (1027); *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXVI, 15 (274).

⁴² البرذعة el-Berzea, binek hayvanında eğerin üzerine konulan bir çeşit ince yünlü kumaştır. Bu yünlüden yapılan kıyafeti giyenlere el-Berâzî (البراذعي) şeklinde kelimenin cemi şekliyle nisbe verilmesi tercih edilmiştir. (Bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XX, 315). el-Berâzî nisbesi ile bilinen başka âlimler için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XVII; 118; XXIII, 263.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXIV, 24 (348).

bağlamda Mühelleb “*el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-Câmiu's-Sahih*” çalışmasını, rivâyetlerin asıl nüshalarda bulunduğu şekillerini en doğru biçimde ortaya koymak amacıyla başlatılan tehzîb, ihtisâr ve telhîs faaliyetlerine bir örnek olarak ele alacaktır. Zira bu tür çalışmaların amacı sahih hadisleri ortaya çıkarmak değil, bir kitaptaki ifadeleri aslına uygun olarak düzgün ve güzel hale getirmek, bilgileri özetlemektir. Mühelleb metni kısaltmaktan ziyade “*el-Câmiu's-Sahih*”in eksikliğini tamamlama, yanlış nakli düzeltme ve en sahih metni, Buhârî'ye ait en doğru ifadeleri yeniden inşâ etme gibi bir hedefle eserini kaleme alacak ve fikhu'l-hadise dair görüşlerini ortaya koyacaktır.

Mühelleb; Buhârî'nin ilk nesil râvisi Firebrî, ikinci neslin en güvenilir râvisi Ebû Zer Herevî ve üçüncü nesil râvileri Asîlî ile Kâbisî'den almış olduğu ana nüshayı görmüştür. Buhârî'nin “*el-Câmiu's-Sahih*”ini belli ölçüler çerçevesinde ihtisâr etmesi, mükerrer hadisleri çıkarması, benzer bab başlıklarını teke düşürmesi, çeşitli yerlerde tekrar edilen hadislere ait isnadları birleştirmesi kendi dönemindeki ihtisâr çalışmalarında Mühelleb'i öne çıkartan temel özelliklerdir.

Mühelleb'in yaşadığı dönemde Sahih-i Buhârî rivâyetlerini tenkit ve tashih amacıyla yazılmış başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Dârekutnî'nin (ö. 385/995) “*Kitâbu'l-ilzâmât ve't-Tetebbu'u*, “*Zikru kavmin mimmen ahrace lehüm el-Buhârî ve Müslim fî Sahihayhimâ ve da'afehüm en-Nesâi fî kitâbihi'd-Duafâ*”sı, “*Kitâbü't-tashîf*”i, Ebû Zer Herevî'nin (ö. 434/1042) “*İlzâmâtü'l-Buhârî*”si, İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) “*el-Mesâilü'l-mustağrebe*”si, Hatib Bağdadî'nin (ö. 463/1071) “*Kitâbu'l-fasl li'l-vasl*”i, Ebu'l-Velid Bâcî'nin (ö. 474/1081) “*Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil fî esmâi'r-ricâli'l-mezkûra fî Sahihî'l-Buhârî ve Müslim*”i, Ebû Ali Gassânî'nin (ö. 498/1104) “*Takyîdü'l-mühmel*” ile “*et-Tenbîh alâ'l-evhâmi'l-vârîde fî's-Sahihayn*”i sayılabilir.⁴⁴

Mühelleb'in birlikte olduğu hadisçilerden Ebû Imrân Fâsî (ö. 430/1038)⁴⁵, Kâbisî ve Bâkılânî (ö. 403/1013) yanında yetmişmiştir. Mekke'de Ebû Zer Herevî'den sema yoluyla Buhârî'yi dinlemiş ancak ondan önce vefat etmiştir. Devrin büyük âlim ve hadis hafızlarından olup, Kırâat-i seb'a, cerh ve ta'dil ilimlerinde devrin imamı idi.⁴⁶ Fâsî'nin Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin ihtilaf ettiği hadislerle ilgili hocası Asîlî'nin “*el-Müdevvene*”si üzerine yazmış olduğu bir ta'lik çalışması bulunmaktadır.⁴⁷

Mühelleb devrindeki ihtisâr ve tehzîb türü çalışmaların ana hedefi, ele alınan eserin müellifine ait en doğru rivâyet ve nüshasını ortaya koymaktır. Sahih-i Buhârî rivâyetleri ve nüshalarını Endülüs'te bir araya getirme gayretlerini “Mühelleb'e Kadar Endülüs Hadisçiliği” ile “Mühelleb'e Kadar Endülüs'te Buhârî Rivâyeti” şeklinde ele almak, Mühelleb'in “Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri”ni anlayabilmek için anlamlı olacaktır.

2.1. MÜHELLEB'E KADAR ENDÜLÜS HADİSÇİLİĞİ

Endülüs denilince akla ilk gelen Mâlik (ö. 179/795) ve eseri *el-Muvatta'*dır. Mâlik'in savunduğu görüşler zamanla Medine'den Bağdat, Basra, Mısır'a hatta Kuzey Afrika ve Endülüs'e ulaşır. Bu yayımda *el-Muvatta'*ın güvenilir râvilerinden İbnü'l-Kasım (ö. 191/806)

⁴⁴ Sahih-i Buhârî'deki rivayetler üzerine yapılan söz konusu çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, s. 65-70, Nükte Kitap, Konya, 2003.

⁴⁵ Nübâhî Ebu'l-Hasen Abdullah b. el-Hasen en-Nübâhî el-Endelûsî, *Târîhu Kudâti'l-Endelûs*, I, 37, Dârul-âfâki'l-cedîde, Beyrut, 5. Baskı, 1403/1983.

⁴⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 280, 282, 283; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 300; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 216 (4002).

⁴⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 337; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 158 (312).

ile Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî'nin (ö. 214/829)⁴⁸ önemli katkıları olmuştur. Kaynaklara göre “İbnü'l-Kâsım'ın yanında bulunan tek ve en önemli hadis kitabı sema metoduyla aldığı *el-Muvatta*'dır. Onun Mâlik ile yirmi yıllık birlikteliği söz konusudur. Ayrıca Mâlik'ten sema metoduyla naklettiği üç yüz cild (bölüm) tutarında rivâyete sahiptir.”⁴⁹ Şâfiî'nin (ö. 204/819), hocası Mâlik'in vefatından sonra Mısır'a gittiği yıllarda (179-199/795-815) İbnü'l-Kâsım gibi Mâlikî âlimlerin çalışmaları sebebiyle “*el-Muvatta*” özellikle fıkıh alanında şöhret kazanır hatta “*el-Esedîyye*”⁵⁰ adı ile genişletilir. Sahnûn'un (ö. 240/854) hocası İbnü'l-Kasım'la (ö. 191/806) birlikte Mâlik'in rivâyetlerini yeniden gözden geçirmesiyle “*el-Müdevvene*” adlı Mâlikîliğin fıkıhtaki temel klasik eseri daha ziyade şöhret kazanır.⁵¹

Hiç şüphesiz *el-Muvatta*'da Mâlik'in fikhî görüşleri de yer almaktadır, ancak bu durum onun “hadis kitabı” olma özelliğini ortadan kaldırmaz. Sonraki Mâlikî âlimler fikhî yönüne önem verip onu fıkıh kitabı olarak meşhur etmişlerdir. *el-Muvatta*' râvilerinden Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) Mâlik'in eseri hakkında ما نعرف كتابا في الإسلام بعد كتاب الله أكثر صوابا من موطن مالك “İslâm'da Allah'ın kitabından sonra Mâlik'in *el-Muvatta*'ından daha sahih bir kitap bilmiyoruz”⁵² demesinin sebeplerinden biri de, *el-Muvatta*'ın hadislere dair musannef türü bir çalışma özelliğini taşıması olabilir. Bilindiği üzere musannef, hadislerin konularına göre tertip edildiği kitap anlamındadır ve onlarda rivâyetler, merfû, mevkuf ve maktû' olarak fıkıh konuları da göz önüne alınarak tertip edilir. Sünenlerden farkı bu tür çalışmalarda sahabe ve tâbiûna ait sözleri, fiilleri ihtiva eden birçok muallak ve mürsel rivâyetin bulunmasıdır.

Nitekim İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) de ifade ettiği gibi “Saîd b. Arûbe (ö. 125/743), Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770), Hammad b. Seleme'nin (ö. 167/784) tasniflerinin özelliği; Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûndan bir konu hakkında nakledilen rivayetleri ihtiva etmesidir. Mâlik de aynı yolu takip etmiştir. Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814), Abdürrezzak (ö. 211/827), Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) ile diğerlerinin yaşadıkları devirde telif ettiği kitaplar Şâfiî'nin de işaret ettiği gibi hadislerden hüküm çıkarmayı hedeflemektedir. Nitekim Şâfiî (ö. 204/820), ‘Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih kitap Mâlik'in *el-Muvatta*'dır’ demiştir. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855), Mâlik'in hadisi ile görüşleri hakkında sorulunca, Mâlik'in naklettiği

⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 220 (57); *Tarihu'l-İslâm*, V, 348 (206).

⁴⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 252; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 226 (59).

⁵⁰ Rivâyet edildiğine göre Mâlik'in öğrencilerinden Ebû Abdullah Esed b. el-Furât el-Kayrevânî (213/828), Irak'ta Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî yanında kaldığı sürece Hanefî mezhebine dair görüşlere meyleder. Ancak Mâlik'in vefatından sonra Kahire'ye geri döner. Hem Mâlikî hem Hanefî mezhebine dair görüşlere sahip olarak Esed b. el-Furât, Kahire'ye dönüşünde Mâlik'in görüşlerini İbnü'l-Kâsım'dan dinler ve ictihadları toplamaya karar verir. Sahnûn'un İbnü'l-Kâsım'la müzakere ederek “*el-Müdevvene*” adıyla topladığı Mâlikî mezhebine dair görüşleri gibi, Esed b. el-Furât da İbnü'l-Kâsım ile müzakere ettikten sonra altmış kitap halinde Mâlikî mezhebindeki ictihadları ayrıca telif eder. Onun bu ictihadları “*el-Mesâilü'l-Esedîyye*” adıyla halk arasında şöhret kazanır ama vefatından sonra etkinliğini kaybeder. Günümüze kadar bu çalışmanın ulaştığına dair bir bilgiye sahip değiliz. [Geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, V, 274 (35); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 226 (59)].

⁵¹ Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, *el-İkmâl fî ref'ul irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*, IV, 265, Dâru'l-kütübi'l-İslâmî, trs, Kahire; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 270-272; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 58 (15).

⁵² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 100; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 192 (56).

hadisi ile görüşünü başkalarının hadisi ve görüşüne tercih etmiştir.⁵³ Şâfiî aynı zamanda *el-Muvatta'* râvîlerinden biridir.⁵⁴ Sonraki bazı âlimler Şâfiî'nin yukarıdaki sözünü "Mâlik'in *el-Muvatta'*nda hadisleri bir araya getirmesi ve bablara göre tasnif etmesi"⁵⁵ şeklinde yorumlamıştır.

İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082), Ziyâd b. Abdurrahman Şebtûn'un (ö. 193/808)⁵⁶ Mâlik'in görüşlerini Kurtuba'ya ilk getiren ve o gelene kadar Endülüs'te Evzâî'nin (ö. 157/774) fikirlerinin yaygın olarak bilindiği görüşü⁵⁷ dikkate alınır, hâlâ rivâyetü'l-hadis fikhın gölgesinde kaldığı ve Endülüs'e Mâlikî fikhının ne denli hâkim olduğu anlaşılır. Burada bir husus dikkat çekmektedir. Endülüs'te ilk defa Mâlik'in fikh anlayışını taşıyan kişi olarak meşhur olan Şebtûn aracılığıyla *el-Muvatta'*ın yayılmaya başladığı bir dönemde, Şebtûn'un hocası ve kayınpederi Endülüs kadısı Ebû Amr Muaviye b. Salih eş-Şâmî el-Hımsî'nin (ö. 158/774) rivâyetlerinin gün yüzüne çıkmamasıdır. Hâlbûki o, hadis nakletmekle meşhur ve birçok âlimin sika kabul ettiği, meclisinde kendisinden hadis yazdığı, Müslim, Ebû Davud, Tirmizi, Nesâî, İbn Mâce'nin rivâyetlerine kitaplarında yer verdiği bir muhaddistir.⁵⁸ Muaviye b. Salih, Endülüs Emevî Devleti'nin ikinci kurucu emiri Hişam b. Abdurrahmân (ö. 180/796) tarafından kadılık görevine getirilmek istenmiş ama o hadis ilmini (rivâyeti) tercih etmiştir.⁵⁹ Kaynakların aktardığına göre "Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem'in (ö. 86/705) hüküm sürdüğü [65–85 / 685–705] yıllarda hicrî 80/699 senesinin sonuna doğru dünyaya gelmiştir. Soyu sahabeden Hâtib b. Ebî Beltea'ya (ö. 30/650) ulaşır ve bazı sahâbîlere yetiştiği (yani tâbiûnden olduğu) kabul edilir."⁶⁰

Muâviye b. Salih "Humus'tan 123/740 (veya 125/742) yılında ilim yolculuğuna çıkmış, Mısır üzerinden Endülüs'e geçerek Malaka şehrini vatan edinmiş, daha sonra İşbiliye'de hayatına devam etmiştir. Mâlik (ö. 179/795) ile aynı ilim meclisinde bulunan Muâviye b. Salih'ten, Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), İbn Uyeyne (ö. 198/814) gibi hadis imamları ile Mâlik de hadis rivâyet etmiştir. Endülüs'te sema yoluyla hadis nakletmekle meşhur olan Muâviye b. Salih Kurtuba'da vefat etmiştir."⁶¹ Bu bilgileri dikkate aldığımızda, Muâviye b. Salih el-Hımsî'nin Endülüs'te iken rivâyetlerine ilgi gösterilmediğini söylemek

⁵³ İbn Teymiyye Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî *Mecmûu'l-fetâvâ*, XX, 321, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l Melik Fehd, Medine, 1416/1995.

⁵⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 143.

⁵⁵ Süyûtî, Celâlüddîn, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I, 89, thk. Abdülvehhâb Abdullatif, Mektebetü'r-Riyâd el-Hadisîyye, Riyâd, trs.

⁵⁶ Şebtûn, Ziyâd b. Abdurrahman olarak bilinen el-Muvatta' râvîsinin lakabıdır. (Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XIX, 398). Lakabın Şebetûn şeklinde okunması da mümkündür. [Bkz. Safedî, *el-Vâfi*, XV, 10 (3); İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb*, I, 395 (1651), thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1. Baskı 1409/1989].

⁵⁷ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 61; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 1104 (95).

⁵⁸ Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 521; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, 382 (1750), Dâiretü'l-meârif el-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1271/1952, 1. Baskı; İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, *Ricâlü Sahihi Müslim*, II, 229 (1564), thk. Abdullah el-Leysî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1407; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 132 (173); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 182 (54).

⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 187 (54).

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 182 (54); İbn Hacer Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb = Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb*, X, 189 (391), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1404/1984.

⁶¹ Bkz. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 339-342 (796); Nübâhî, *Târihu kudâti Endelûs*, I, 43. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 189 (391).

mümkündür. Oysa Muâviye b. Salih, Endülüs'e Şam bölgesinden rihlet ederek geldiği ve Endülüs'te kadılık yaptığı bir gerçektir.⁶² Buradan Muâviye b. Sâlih'in hadisçi kimliğinin Endülüs'te değil de Şam bölgesinde kazandığını söylemek mümkün görülebilir. Nitekim Buhârî (ö. 256/869) ricale dair kitaplarını hazırlarken, cerh ve ta'dil değerlendirmelerinde Muâviye b. Salih'in görüşlerine itibar etmekte ve kendisinden Şam bölgesindeki râvîlere dair bilgiler vermektedir.⁶³ İbn Hacer de (ö. 852/1448) onun cerh ve ta'dile dair görüşlerine itibar etmektedir.⁶⁴

Şu halde Muaviye b. Salih (ö. 158/774) ile talebesi ve damadı Şebtûn'un (ö. 193/808) Endülüs'te hadis rivâyeti ile meşgul oldukları kesindir. Ancak Şebtun *el-Muvatta*'nın rivâyeti ile daha ziyade bölgede yaygın olan Mâlikîliği öne çıkartmış ve fıkıh ilmini hadis rivâyetine tercih etmiştir.

Mâlik'in *el-Muvatta*'ı yanısıra diğer muteber kaynaklarda yer alan rivâyetlerine baktığımızda Endülüs'te Muâviye b. Salih vasıtasıyla *el-Muvatta*' dışında pek çok hadisin aktarılması mümkün görülebilir. Nitekim başta Buhârî⁶⁵, Müslim⁶⁶, Ebû Davud⁶⁷, Tirmizî⁶⁸, Nesâî⁶⁹, İbn Mâce⁷⁰, Ahmed b. Hanbel⁷¹ olmak üzere birçok muhaddis eserlerinde Muâviye b. Salih tarîki ile gelen hadislere yer vermiştir. Ancak burada şöyle bir soru akla gelebilir. Endülüs'te hadis rivâyetinde bulunan Muaviye b. Salih (ö. 158/774) ile Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan hadis âlimi aynı kişi midir? Kaynaklar söz konusu râvîyi Ebû Amr (Ebû

⁶² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 339.

⁶³ Bkz. Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi, *et-Târihu'l-evsat*, IV, 644 (991), thk. Teysîr b. Sa'd, Dâru'r-rüşd, Riyâd, 1. Baskı, 1426/2005; *et-Târihu's-sağîr*, II, 161, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, trs.; *et-Târihu'l-kebir*, II, 49 (1645); III, 102 (353); IV, 293 (2873); VI, 61 (1709); 457 (2980); VII, 335 (1442); VIII, 38 (2071); 97 (2316); IX, 55 (475); 68 (636), Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1360/1941.

⁶⁴ İbn Hacer Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfeâ bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, II, 176 (933); 327 (1133).thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Dâru'l-beşâir, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996.

⁶⁵ Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi, *el-Edebü'l-müfred*, I, 133 (364); 190 (541); 255 (734); 392 (1147), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 3. Baskı, 1409/1989.

⁶⁶ Müslim, Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmiu's-Sahih*, I, 210 (234); II, 645 (935); III, 1373 (43); 1532 (9); IV (1727); 1980 (14), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

⁶⁷ Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'âs, *es-Sünen*, I, 178 (666); 230 (873); II, 46 (1362); III, 19 (2535); IV, 125 (4349), thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, trs.

⁶⁸ Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Serve, *es-Sünen*, I, 77 (55); II, 189 (357); 311 (449); IV, 168 (1626); V, 31 (2653); 552 (3549), thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1395/1975.

⁶⁹ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *el-Müctebâ mine's-Sünen (es-Sünenü's-Suğrâ)*, I, 92 (148); II, 93 (819); III, 13 (1215); IV, 14 (1847); V, 80 (2561); VII, 291 (4619), thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Halep, 1406/1986.

⁷⁰ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen (es-Sindî Şerhi ile birlikte)*, I, 174 (521); 202 (617); 270 (825); II, 767 (2286); 1065 (3193); 1246 (3793); 1333 (4020), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Beyrut, trs.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, X, 17 (5724); XIII, 254 (7868); XIV, 368 (8761); XIV, 509 (8948); XVI, 519 (10892); XXV, 390 (16008); XVIII, 115 (16910); XXVIII, 169 (16967), thk. Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı, 1421/2001.

Abdurrahman) Muâviye b. Salih b. Hudeyr el-Hadramî el-Himsî şeklinde tanıtmakta ve Endülüs'te kadılık yaptığını zikretmektedir. İbn Sa'd, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, Ahmed b. Hanbel, İbn Adî gibi hadis otoriteleri tarafından hâfiz, sika, imam, muhaddis, kesîru'l-hadis, salihu'l-hadis, sadûk olarak tanıtılmaktadır. Hicri 158/774 yılında vefat etmiştir. Hadis aldığı mesela Mekhûl (ö. 112/730), Rebîa b. Yezid (ö. 121/738) gibi şeyhlerine ve kendisinden rivayette bulunan örneğin Ma'n b. İsa (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) gibi râvîlerine baktığımızda aynı dönemin şahsiyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu kişilerin hadis almak için yaptığı (rihlet) merkezlere ve Kütübi Sitte'de geçen rivâyetlerin senetlerindeki râvî-şeyh bağlamındaki isimlerin irtibatına baktığımızda isimlerin Muâviye b. Salih ile örtüştüğü anlaşılmaktadır.⁷² Dolayısıyla Muâviye b. Salih'in farklı bir isim olduğuna dair bir bilgiye veya adı üzerinde ihtilaf edildiğine, aynı isimde bir başka râvî ile karıştırıldığına, zaman veya mekân farklılığına, hoca-talebe arasındaki kronolojik uyumsuzluğa işaret eden bir bilgiye biz rastlamadık.

Bu sebeple Endülüs'te 125/742 ile 158/774 yılları arasında hadis naklini sadece *el-Muvatta* ile sınırlandırmak doğru değildir. Henüz Kütüb-i Sitte içinde yer alacak rivâyetlerin şöhret kazanmaması ile *el-Muvatta*'nın bölgedeki hâkimiyetinin Muaviye b. Salih (ö. 158/774) gibi güvenilir bir râvîyi gölgede bıraktığı söylenebilir. Nitekim İbnü'l-Faradî'nin belirttiğine göre Muâviye b. Salih'in rivâyetlerini toplamak için Bağdat'tan Endülüs'e gelenler olmuş, ancak hayatta iken kendisine yetişememişler, rivâyetlerini nakleden râvîlerine ulaşmışlardır.⁷³

Endülüs'e hadis rivâyetinin girişini Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ile başlatmayı teyit eden güncel çalışmalar vardır.⁷⁴ Endülüs'e hadisin girişini nakleden klasik kaynaklar ise bilgileri neredeyse birbirinden alıntılanmış gibidir.⁷⁵ Ancak burada üzerinde durulması gereken husus, Bakî b. Mahled'in aşağıda anılacağı üzere hocası İbn Ebî Şeybe'nin "*el-Musannef*"inde⁷⁶ Muâviye b. Salih'e ait rivâyetlere yer verilmesidir. Bu durum *el-Muvatta*' dışındaki hadislerin de

⁷² Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 521; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 335 (1443); İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 382 (1750); Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 339; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, IV, 219 (369); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 158 (54).

⁷³ İbnü'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelûs*, I, 139 (1445).

⁷⁴ Bkz. Isabel Fierro, "*Hadis'in Endülüs'e Girişi*", çev: Murat Gökalp AÜİFD, 2006, s 2, s.s. 235; Abu Nayeem, Md. Raîsüddin "*Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816- 889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı*" Çev. Murat Gökalp, Dinî Araştırmalar, 2005, C. VII, s. 325; Öztoprak Mustafa, "*Endülüs Hadisciliğinde Halifelerin Yeri*", İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 2, s.s. 153-154, 2012; "*Endülüs Hadisciliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması*", OMÜİFD, s. 34, s.s. 112, 2013; "*Endülüs Hadisciliğinde Kadıların Yeri*" Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt IV, Sayı 7, s.s. 108, Şırnak, 2013.

⁷⁵ İbnü'l-Faradî'ye göre (403/1013) [*Tarihu ulemâi'l-Endelûs*, I, 91 (283)] Bakî b. Mahled "Endülüs'ü hadis ve rivâyetle dolduran/ورواية حديثاً ورواية"; Zehebî'ye göre (748/1347) [*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 290 (137); *Tarihu'l-İslâm*, VI, 521 (121)] "Endülüs'te hadisin artması ve yaygınlaşmasında öncü/ونشره بالاندلس وكان بقي أول من كثر الحديث بالاندلس ونشره" = Salih, müçtehid bir imamdır. Hadisleri dikkate alarak fetva verir ve kimseyi taklit etmez." [*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXV, 291 (137)].

⁷⁶ Mesela bkz. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I, 13 (21), 161 (1858), 342 (3933); II, 145 (7486), 185 (7943), 228 (8410); III, 439 (15778); IV, 211, (19392); V, 99, (24092), thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1. Baskı, 1409/1989.

Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi

Endülüs'e girmiş olabileceğini gösterir. Bakî b. Mahled hocası İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i yanında, Şâfiî'nin (ö. 204/819) *el-Ümm*, Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/855) *et-Târih*, hocası Ahmed b. İbrahim b. Kesir ed-Devrakî'nin (ö. 246/860) "*Siyeru Ömer b. Abdülaziz*"⁷⁷ gibi devrin rivâyetü'l-hadise dair eserlerini Endülüs'e ilk getiren ve tanıtan bir muhaddistir.

Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, daha önce de değindiğimiz gibi Hz. Peygamber'e (s.a.s) ait sahih rivâyetlere ulaşabilme bağlamında Endülüs'e *el-Muvatta'* dışında farklı rivâyetlerin girebilme ihtimalidir. Zira Bakî b. Mahled, Şebtûn'un talebesi Yahya b. Yahya el-Leysî'nin (ö. 234/848) öğrencisidir. Muâviye b. Salih ile başlayan Şebtûn ve Yahya b. Yahya el-Leysî ile devam eden süreç Bakî b. Mahled zamanında meyvelerini vermiştir. Nitekim İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) "*el-Musannef*"inde hadisler *el-Muvatta'*da olduğu gibi fıkıh bablarına göre sıralanmaktadır. Bu durum *el-Muvatta'* ile *el-Musannef*'in mukayese edilmesi bağlamında önemli görülebilir. Mutaassıb bir Mâlikî olan Esbağ b. Halîl'in (ö. 273/886) "Kitaplarım içinde bir domuz başının bulunması, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inin olmasından bana daha sevimli gelir"⁷⁸ diyerek katı duruş sergilemesini de düşünürsek, hadis merkezli bir fıkıh anlayışının Endülüs'te geniş yankı bulmamasının sebebi daha iyi anlaşılabilir. Buradan âlimlerin Mâlikî fikhını önceden daha çok önemseydiği ancak Bakî ile birlikte hadis rivâyetine önem vermeye ve bu ilmin gelişmeye başladığı sonucu çıkartılabilir.

İşte Mühelleb'in 330/941 yılı civarında doğduğu tahmin edilen hocası ve kayınpederi Ebû Muhammed Asılî'nin (ö. 392/1002) bu süreçte Endülüs'e önemli katkıları olmuştur. Zira o, özellikle cerh ve tadili iyi bilen Mâlikî bir hadis hafızıdır. Aynı zamanda Buhârî'nin de önemli bir râvisidir. Kendine has görüşleri ve içtihatları bulunmaktadır; hatta Endülüs'te Eş'arî kelamını yaymakla öne çıkar. Asılî'nin Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe arasındaki görüş ayrılıklarına temas ettiği "*ed-Delâil alâ ümmehâti'l-mesâil*"⁷⁹ adlı içeriği hakkında kaynaklarda pek bilgi geçmeyen kitabını, hadisi merkeze alan bir fıkıh anlayışını tesis etmek için telif etmiş olması muhtemel görülebilir. Zira o, selefin fıkıh anlayışı ile hadis ve sünnet konusunda devrin otorite şahsiyeti kabul ediliyordu.⁸⁰

Bu sebeple konumuz Mühelleb iki açıdan önem arz eder. Birincisi, Asılî (ö. 392/1002) ve Kâbisî (ö. 403/1012) gibi Buhârî râvîlerinden aldığı pek çok ilmî birikimi ile Buhârî'yi Endülüs'te rivâyet etmiş olmasıdır. İkincisi de, el-Muvattâ rivâyeti ve Mâlikî fıkıh geleneği içinde Endülüs'te yetişmiş bir muhaddis olmasıdır. Kaynaklar kendisini "Buhârî Şârihi" şeklinde ve Endülüs'te Buhârî'nin *Sahihini* yapan âlimler arasında tanıtır.⁸¹

Şimdi de Mühelleb'e kadar geçen süreçte "Endülüs'te Buhârî Rivâyeti"ne bir göz atalım.

⁷⁷ Bkz. İbnü'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelûs*, I, 92 (nr:283); İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 21, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1371/1952; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 125 (46); *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 69 (520).

⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 202 (116); *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I, 269 (1008), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1. Baskı, 1382/1963. (İbn Hacer'e göre, Esbağ b. Halil Kurtubalı bir fakih olup 273/886 yılında vefat etmiştir. Mutaassıb Mâlikîlerdendir. Zâhidlik yönü ağır basar, hadis ilminde zayıf kabul edilir. Bkz. İbn Hacer Askalânî, *Lisanu'l-mizan*, II, 205, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1423/2002).

⁷⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 243.

⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 560 (412); *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 153 (954).

⁸¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXXIV, 13; *el-Iber*, II, 272; İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, II, 346.

3. MÜHELLEB'E KADAR ENDÜLÜS'TE BUHARİ RİVÂYETİ

Buhârî (ö. 256/870) “*el-Câmiu's-Sahih*”ini tamamlayınca onu Ebu'l-Hasen Alî b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahya b. Maîn (ö. 233/848) gibi devrin önemli otoritelerinden kabul edilen âlimlere takdim etmiştir. Onlar da kitabı güzel bulmuşlar ve içindeki hadislerin dördü hariç sıhhati hakkında hüsnü şehadette bulunmuşlardır. Ukaylî'ye (ö. 322/934) göre “Söz konusu dört hadiste de son söz yine Buhârî'ye aittir ki, o da bu rivâyetlerin sahih olduğunu söylemektedir.”⁸² Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunan râvîlerin sayısı oldukça artmış ve eserin birçok nüshası meydana çıkmıştır. Buhârî'nin en meşhur rivâyeti, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Matar Firebrî'ye (ö. 320/932) aittir.

3.1. Firebrî (ö. 320/932) Rivâyeti

Bâcî'nin (ö. 474/1081) verdiği bilgiye göre كتاب البخاري من أصله الذي كان عند صاحبه محمد بن يوسف الفربري “Buhârî'nin kitabı ki, öğrencisi Muhammed b. Yusuf'un yanında bulunan asıl nüshadan istinsah edilmiştir.” Müstemlî (ö. 376/986), Ahmed b. Hammûye (Hameveyh)⁸³ es-Serahsî (ö. 381/991), Küşmîhenî (ö. 389/998) ile Ebû Zeyd Mervezî (ö. 371/981), Firebrî'nin (ö. 320/932)⁸⁴ elindeki nüshayı asıl kabul ederek “*el-Câmiu's-Sahih*”i ondan rivâyet etmişlerdir.⁸⁵ Zehebî'ye göre Firebrî, “Buhârî'den ‘*Sahih*’ini 248/862 senesinde Firebr’de, 252/866 veya 253-255/ 867-869 yılları arasında Buhara’da dinlemiştir.”⁸⁶ Buradan anlaşıldığına göre bizzat hocasından sema yoluyla rivâyette bulunması, “Buhârî Rivâyeti” hususunda diğer râvîlere göre Firebrî'nin değerini artırmaktadır.

3.2. Ebû Zer Herevî (ö. 434/1043) Nüshası

Muhammed b. Ahmed b. Abdullah Ebû Zeyd Mervezî (ö. 371/981) de Firebrî'den “*el-Câmiu's-Sahih*”i sema yoluyla nakleden ve birçok beldeye rihlette bulunan önemli bir Buharî râvîsidir. Hatîb el-Bağdadî'ye göre “*Sahih*’i en güzel şekilde nakleden en iyi râvîlerdendir.”⁸⁷ Ebû Zeyd Mervezî, Asîlî'den (ö. 392/1002) yaşça büyüktür ve “Asîlî'den semâ bulunmaktadı.”⁸⁸ Asîlî, Mekke’de 353/964 yılında hac ibadeti sırasında Ebû Zeyd Mervezî ile

⁸² Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 8; İbn Hayr, Ebûbekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife, *Fehrese İbn-i Hayr*, I, 83, thk. Muhammed Fuâd Mansur, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1419/1998; İbn Hacer, Askalânî, *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahihî'l-Buhârî*, V, 423, thk. Said Abdurrahman el-Kazakî, el-Mektebü'l-İslâmî (Dar-u Ammar, Amman) Beyrut, 1. Baskı, 1405/1985; *Fethu'l-bârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, I, 7, 489, Dâru'l-marife, Beyrut, 1379/1959.

⁸³ Bazı kaynaklarda “Hammûye” şeklinde verilse de bu nisbenin “Hameveyh” şeklinde olması daha doğrudur. Zira kelimeyi mim harfinin şeddesi veya sadece fethası ile okumak mümkündür. (Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 246; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, I, 392, Dâru Sâdir, Beyrut, 1400/1980).

⁸⁴ Firebr, Buhara'nın Ceyhun nehri tarafında bir yerleşim yeridir. Bkz. İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, II, 418.

⁸⁵ Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310. Ayrıca bkz. Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl Musa b. İyâz el-Yahsûbî, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, I, 9; II, 234, el-Mektebetü'l-atîke ve Dâru't-türâs, trs; Sem'ânî Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1166), *el-Ensâb*, IV, 359; takdim ve ta'lik Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-cinân, (Merkezü'l-hidemat ve'l-ebhâsi's-sekâfiyye), trs; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 8.

⁸⁶ İşbilî, *Fehrese*, I, 83; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 10 (5); XVI, 313 (221); İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 76.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdat*, II, 154; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXX, 316 (221).

⁸⁸ Ebu'l-Fidâ İbn Kesir ed-Dimeşkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyîn*, I, 327, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Mektebetü's-Sakâfe ed-Dîniyye, Kahire, 1413/1993.

Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi

karşılaşmış ve Buhârî'yi sema yoluyla rivayet etmiş⁸⁹ hatta kendisinden “*el-Câmiu's-Sahih*”i yazmıştır.⁹⁰ Asîlî'nin bu yolculuğu sırasında Mekke'de Kâbisî (ö. 403/1012) ile görüştüğü, “*Sahih-i Buhârî*”nin zabtını ve tashihini Kâbisî ile birlikte yaptığı hatta gözden geçirip rivayet farklılıklarını giderdiği de bilinmektedir.⁹¹ Dolayısıyla Ebû Zeyd Mervezî rivâyetini, Asîlî aracılığıyla rivâyette bulunan Ebu Zer Herevî'nin gördüğü ve kendi nüshası ile karşılaştırdığı kabul edilebilir.

Ebû Zer Herevî, Buhârî'nin “*es-Sahih*”ini Firebrî'nin öğrencilerinden Müstemlî (ö. 376/986), Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) es-Serahsî (ö. 381/991) ve Küşmîhenî'den (ö. 389/998) sema yoluyla almıştır. Herevî, Buhârî'nin meşhur râvisi Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) Serahsî'den (ö. 381/991) 373/983 yılında Serahs'ta ve diğer iki Buhârî râvisi, Küşmîhenî'den 387/997 senesinde Merv'de ve Müstemlî'den de 374/984'te Belh'te sema yoluyla Buhârî'nin “*el-Câmiu's-Sahih*”ini okumuştur.⁹²

Talebesi Bâcî'nin (ö. 474/1081) verdiği bilgiye göre, Herevî'nin “*el-Câmiu's-Sahih*” nüshası Firebrî'nin meşhur üç öğrencisi Müstemlî (ö. 376/986), Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) Serahsî (ö. 381/991) ve Küşmîhenî (ö. 389/998) nüshaları ile hemen hemen aynıdır.⁹³

Anlaşılabacağı üzere Ebu Zer Herevî elindeki nüshayı, hem Ebû Zeyd Mervezî, Asîlî ve Kâbisî hem de “Müstemlî, Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) Serahsî ve Küşmîhenî”⁹⁴ rivayetleri ile karşılaştırmakta ve adeta tenkitli bir çalışma ortaya koymaktadır.⁹⁵ Nitekim Nevevî'ye göre “*el-Câmiu's-Sahih*”i Firebrî'den en iyi şekilde nakleden râvî Ebû Zer Herevî (ö. 434/1043)'dir.”⁹⁶

Herevî'nin Harem-i Şerif'te “*el-Câmiu's-Sahih*” nüshasını rivâyet etmesi, Mekke'ye gelen Mağrib ve Endülüslü âlimler tarafından tanınmasına ve Buhârî'nin Mağrib uleması tarafından bilinmesine yol açmıştır. Zehebî (ö. 748/1347) daha önce aklî ilimlerin okutulmadığı Endülüs'e Kelâm ilminin girmesini sağlayan âlimleri zikrederken Ebû Zer Herevî'nin de adını verir. Ona göre, “Ebû Bekr Bâkîllânî (ö. 403/1013) ile Ebu'l-Hasen Dârekutnî (ö. 385/995)'den aldığı Kelâm ilmini Mekke'de yaymaya başlayan Herevî, yanına gelen Mağribli ve Endülüslü öğrencileri vasıtasıyla bu ilimlerin ve “*el-Câmiu's-Sahih*”in Endülüs'e girmesinde ve yayılmasında etkili olmuştur. Asîlî (ö. 392/1002), Ebu'l-Velid b. el-Faradî (ö. 403/1013), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî Talemenkî (ö. 429/1037), Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Ebû Ömer Muhammed b. Abdilber Nemerî (ö. 463/1071) gibi Endülüslü âlimler “*Sahih-i Buhârî'nin* Mağrib uleması arasında yayılmasını sağlamışlardır.”⁹⁷

⁸⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 135.

⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 484.

⁹¹ Zehebî, a.g.e XII, 569.

⁹² Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXIV, 59 (370); İbn Nukta, *et-Takyîd*, I, 321.

⁹³ Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 8.

⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXIV, 59 (370).

⁹⁵ Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310.

⁹⁶ Nevevî Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat*, I, 75, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut. Trs.

⁹⁷ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXIV, 62 (370).

4. ASİLÎ (Ö. 392/1002) VE KÂBİSÎ (Ö. 403/1012) NÜSHALARI

Firebrî'den sema yoluyla Buhârî'yi dinleyen Ebû Zeyd Mervezî (ö. 371/981)⁹⁸, “*el-Câmiu's-Sahih*”i en sağlam nakleden râvîlerden biridir.⁹⁹ Mühelleb'in hocası Asîlî (ö. 392/1002) de Buhârî'yi sema yoluyla Ebû Zeyd Mervezî'den dinlemiştir.¹⁰⁰ İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) naklettiğine göre, 342/953 yılında Kurtuba'ya yerleşen Asîlî, Bağdat ve civarına 351/962 yılında ilim uğruna yolculuğa çıkmış, Ebû Zeyd Mervezî'den (ö. 371/981) aldığı icazetle “*Sahih*”i Endülüs'te yaymaya başlamıştır. Vefat ettiğinde Emevîlerin Endülüs'e ilk gelişlerinde inşa etmiş oldukları “*Rasâfetü Kurtuba*”¹⁰¹ adıyla bilinen mezarlığa defnedilmiştir.¹⁰² Zehebî'ye göre, hadisin illetlerini ve ricalini iyi bilmektedir.¹⁰³

Mühelleb'in Buhârî'yi naklettiği diğer hocası Ebu'l-Hasen Kâbisî (ö. 403/1012), cerh ve ta'dil, kırâat, fıkıh, usul ve kelam alanında tanınır. Basra, Kufe, Mısır, Hicaz başta olmak üzere birçok yere ilmî yolculuk yapmıştır. Hicrî 353-357 yılları arasında Mekke'de iken Buhârî'yi Ebû Zer Herevî'den rivâyet etmek için icazet almıştır. Mâlik b. Enes tarîki ile gelen 520 muttasıl senedli Muvatta rivâyetini “*el-Mulahhas*” adlı eserinde toplamıştır. Mâlikî mezhebine mensup, asrın imamı sayılan sika bir muhaddistir. Kayrevân'da vefat etmiştir.¹⁰⁴

5. MÜHELLEB'İN ENDÜLÜS HADİSÇİLİĞİNDEKİ YERİ

5.1. Buhârî Üzerine Mühelleb'in Çalışmaları

Mühelleb'in Buhârî'nin “*el-Câmiu's-Sahih*”i üzerinde iki önemli çalışması vardır. Bunlardan ilki günümüze gelen “*el-Muhtasaru'n-nasîh*”¹⁰⁵ adlı eseridir. Bu kitapta Mühelleb Buhârî'nin “*Sahih*”indeki rivâyetleri tehzîb etmekte, bab başlığı ve istinbâtı gerektiren özelliklerine riâyet ederek onun en sahih metnini inşa etmeye gayret etmektedir. Öte yandan, rivâyetlerin müşkil yerlerine, hadislerin fikhî yorumuna, illet, cerh ve ta'dil bilgilerine, sahih ve zayıflığına hadis ilimlerine vâkıf bir muhaddis sıfatıyla yer yer işaret etmekte, böylece “*el-Câmiu's-Sahih*”in tehzîbini ve ihtisarını yapmaktadır.¹⁰⁶

Diğer çalışması ise, “*Şerhu'l-Câmiu's-Sahih*”idir.¹⁰⁷ Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin *el-Muvatta'* şerhi *el-Mesâlik fi Şerhi Muvattai Mâlik'i* neşreden Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî, son devrin tanınmış şahsiyetlerinden Ahmed Şevki b. Alî b. Ahmed Şevki'ye (ö. 1351/1932)

⁹⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 313 (221).

⁹⁹ Sübkî Tâcüddin Ali b. Abdülkâfî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, III, 71, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfetâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1413/1992.

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 314 (221)

¹⁰¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 48.

¹⁰² İbnü'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelûs*, I, 249 (760).

¹⁰³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 152 (954).

¹⁰⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 257 (542); Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, XXXIII, 154 (99) İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III, 120 (446).

¹⁰⁵ Eserin iki ayrı baskısı vardır: İlk baskısı Rabat'ta (Dâru'l-Kalem, 1428/2007) tek cilt halinde yayımlanmıştır. Eserin tahkikini Muhammed Muhtâr Vüld (Vülid?) Abbâh gerçekleştirmiştir. Kitabın son baskısı ise Riyâd'ta dört cilt halinde Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un tahkiki ile Dâru't-tevhîd tarafından 1430/2009 yılında basılmıştır.

¹⁰⁶ Mühelleb'in bu çalışması “*Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin (435/1044) Buhârî Rivâyeti*” adıyla rivâyet metodunu öne çıkaracak şekilde ayrı bir makalede tarafımızdan incelenmektedir.

¹⁰⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 85; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 515.

dayandırdığı bir bilgiye göre bu şerhin bir yazma nüshasının Rabat'ta Hizânetü'l-Melekiyye'de mevcut olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸ Ancak biz bu esere henüz ulaşamadık.

5.2. Çalışmalarında Mühelleb'i Kaynak Gösteren Âlimler

Endülüs, Şam, Mısır gibi ilim merkezlerinde yetişen İbn Battâl (ö. 449/1057), Ebûbekir İbnü'l Arabî (ö. 543/1148), Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Ebû Şâme el-Makdîsî (ö. 665/1267), Kurtubî (ö. 671/1273), Nevevî (ö. 676/1277), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), Şâtîbî (ö. 790/1388), İbn Hacer (ö. 852/1448), Aynî (ö. 855/1451), Süyûtî (ö. 911/1505), Kastallânî (ö. 923/1517) gibi birçok müellifin Mühelleb'den (ö. 435/1044) istifade ettiğini, eserlerinde kendisine atıflar yaptığını görmekteyiz.

İbn Battâl

Mühelleb'den en çok bilgi nakledenlerin başında bir hadis şârihi olarak talebesi Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî (ö. 449/1057) gelmektedir. İbn Battal üzerine yaptığı çalışmasında Sancaklı'ya göre Mühelleb'in Buhârî şerhi "Hattâbî'nin ilk Buhârî şerhi"¹⁰⁹ 'A'lâmü'l-hadis fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî'den sonra yazılan en geniş şerh olma özelliğini taşımaktadır."¹¹⁰ İbn Battâl'ın "Şerhu Sahîhi'l-Buhârî"¹¹¹ adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemeye göre o, hocası Mühelleb'in bini aşkın yerde görüşlerine atıfta bulunmuştur.¹¹² İbn Battâl'ın Mühelleb'ten yapmış olduğu alıntılarının fikir vermesi açısından birkaç örneğini zikretmek isteriz:

Birinci örnek: İbn Battâl; Buhârî'nin "Kitâbu bed'i'l-vahy" adlı ilk kitabında vahyin nasıl başladığına dair bab başlığındaki "Biz Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve (nitekim) İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, esbâta (torunlara), İsa'ya, Eyyûb'e, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettik. Davud'a da Zebûr'u verdik"¹¹³ meâlindeki ayeti izah ederken, "Allah'ın diğer peygamberlere nasıl vahyettiyse Muhammed aleyhisselama da aynı şekilde vahyettiğini, vahyin sıradan bir ilham olmadığını, kendi içinde çeşitli şekilleri bulunduğunu ve Buhârî'nin niyet hadisini kitabının başında vermekle "es-Sahîh"i te'lifindeki maksadının bilinmesine işaret ettiği" görüşünü Mühelleb'ten nakletmektedir. İbn Battâl'ın naklettiğine göre Mühelleb, Buhârî'nin kitabına niyet hadisi ile başlamasındaki maksadının (her müellifin kitabını telif ederken yapması gerektiği gibi) Allah rızasını gözetmek olduğunun bilinmesi ve amellerin niyetle tamamlandığının anlaşılması olduğunu ifade etmektedir. Zira Buhârî'nin hedefi, Allah Resûlü'ne (s.a.s) isnad edilen sahih kelâmı kitabında vermektir. Onun için "Hevâ (heves ve arzusuna göre) konuşmaz."¹¹⁴ Meâlindeki ayette geçtiği üzere Hz. Peygambere (s.a.s) atfedilen sözde yalan olmamalıdır.¹¹⁵

¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî, Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik*, I, 226 (6 nolu dipnot), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1428/2007.

¹⁰⁹ Krş. Karacabey, Salih, "Hattâbî", DİA, XVI, 491.

¹¹⁰ Bkz. Sancaklı, Saffet, "İbn Battâl ve Buhârî Şerhi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2007, c. VII, s. 1, s.s. 66.)

¹¹¹ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1423/2000.

¹¹² Mesela bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 56, 59, 62; II, 65, 68, 71, 82, 89, 90; III, 49, 82, 162, 171; IV, 16, 20, 22, 75- 97, 104, 170, 175, 192; V, 24, 29, 54, 68, 113, 134, 24, 244, 251, 297, 319, 443, 455; VI, 35, 147, 155, 212, 224, 490, 508; VII, 69, 95, 134, 160, 233, 257, 295, 317; VIII, 18, 72, 92, 111, 174, 259, 343, 400, 516, 570; IX, 43, 213, 363, 553, 555; X, 180, 294, 300, 450, 462, 519, 537.

¹¹³ Nisâ, 4/163.

¹¹⁴ Necm, 53/3.

¹¹⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 31.

Nitekim Yüce Allah, bütün peygamberlere ilahi (tebliğ) emrini vahyettiği gibi, Hz. Muhammed'e de (s.a.s) dinini tebliğ işini vahyetmiştir. Bu sebeple ameller niyetlere göre değer kazanır. Niyette samimiyet ve ihlas önemlidir. Yüce Allah peygamberleri başta olmak üzere tüm kullarına sırf Allah için ihlaslı (samimi) olmayı ve içinde şirk olmayan kulluğu/ibadeti tavsiye etmiştir. Bunun da delili yukarıda geçtiği gibi Buhârî'nin bab başlığında işaret ettiği ayetle¹¹⁶ aynı manayı ihtiva eden “*Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin!*” diye Nûh'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya emrettiğini size de din kıldı. Fakat senin kendilerini çağırдыңın şey (İslâm dini), Allah'a ortak koşanlara ağır geldi. Allah, ona dilediğini seçer. İçtenlikle kendine yönelenleri de ona ulaştırır.”¹¹⁷ Meâlindeki ayettir.¹¹⁸

İkinci örnek: Buhârî'nin “*es-Sahîh*”inde münafığın alâmeti ile ilgili babta, “*Münafığın alâmeti üçtür...*”¹¹⁹ hadisini açıklarken İbn Battâl “Bir kimsenin, sözünün büyük çoğunluğunun yalan olması ve bu şekilde olursa kişinin münafıklık alâmetini kuvvetlendireceği...”¹²⁰ şeklindeki görüşü Mühelleb'e isnad etmektedir.

Üçüncü örnek: Buhârî'nin “Cuma namazının farzından önce veya sonra kılınacak olan namaza dair” bölümde İbn Ömer (r.a) tariki ile gelen “*Nebî (s.a.s) öğle namazından önce ve sonra, akşam namazından sonra, yatsıdan sonra iki rekât namazı evinde kılar. Cuma namazı(nun farzı)ndan sonra evine dönünceye kadar namaz kılmaz, evine varınca iki rekât namaz kılar*”¹²¹ hadisini açıklarken İbn Battâl, Mühelleb'in “Resûlullah'ın (s.a.s) kıldığı iki rekât namaz diğer vakitlerde kıldığı iki rekât namaz gibiydi”¹²² görüşüne yer vermektedir.

Mühelleb “*el-Muhtasaru'n-nasîh*”inde konu ile ilgili Buhârî rivayetine (باب التَّطَوُّعِ بَعْدَ الْمَكْتُوبَةِ) “Farz namazlardan sonraki nafile namazlar” başlığı altında eserinde yer vermekte ve Mâlik > Nâfi' > Abdullah b. Ömer tarikiyle gelen *وَكَانَ لَا يُصَلِّي بَعْدَ الْجُمُعَةِ حَتَّى يَنْصَرِفَ فَيُصَلِّي رَكَعَتَيْنِ* “Hz. Peygamber (s.a.s) Cumadan sonra (evine) dönünceye kadar namaz kılmaz, (evine dönünce) iki rekât kılar.”¹²³ Rivayetini zikretmekle yetinmektedir.¹²⁴ Bunu yaparken Mühelleb, Buhârî'nin ayrı bablarda zikrettiği cumadan sonra kılınan iki rekâtlık namazı¹²⁵, nafilelerin ikişer ikişer kılınacağına işaret eden rivayeti¹²⁶, öğle namazından önce kılınan iki rekâti nafile/sünnet namazı¹²⁷ aynı şekilde tatavvu'(nafile yani sünnet) olarak kabul ettiğine işaret etmiş olmaktadır. İbn Battâl da aynı mezhebe mensup olduğu Mühelleb'in yukarıdaki “Resûlullah'ın (s.a.s) kıldığı iki rekât namaz diğer vakitlerde kıldığı iki rekât namaz gibiydi” görüşünü zikretmekle hocasına (dolayısıyla Mâlik'e) tâbi olduğunu göstermiş olmaktadır.

Nitekim Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân Karâfî (ö. 684/1285) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Abderî (ö. 737/1336) gibi Mâlikî fukahası,

¹¹⁶ Nisa, 4/163

¹¹⁷ Şûrâ, 42/13. Ayrıca bkz. Beyyine, 98/5.

¹¹⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 32.

¹¹⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, I, 16 (33). I-IX, Thk. Muhammed b. Züheyr. b. en-Nâsir, Dâr-u tavki'n-necât, Beyrut, 1422/2001.

¹²⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 91.

¹²¹ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 13 (937).

¹²² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 525.

¹²³ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 13 (937); Mâlik, *el-Muvatta'*, I, 216 (551).

¹²⁴ Mühelleb, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 493 (539).

¹²⁵ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 58 (1180).

¹²⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 13 (937).

¹²⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 57 (1165).

yukarıda geçen rivayetleri dayanak göstererek “Cuma namazından sonra imam veya bir başkasının mescitte iki rekât nafîle namaz kılması bidattir.” Hükümüne yer verecektir.¹²⁸

Dördüncü örnek: Buhârî'nin *Kitâbu'l-Cihad*'da ، حُمِرَ الْوُجُوهُ ، صَغَرَ الْأَعْيُنُ ، تَقَاتَلُوا تَقَاتِلُوا الرَّكَّ صَغَارَ الْأَعْيُنِ ، حُمِرَ الْوُجُوهُ ، كَأَنَّ وَجُوهَهُمُ الْمَجَانُ الْمُطْرَقَةُ ، وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تَقَاتِلُوا قَوْمًا نَعَالَهُمُ الشَّعْرُ. “Siz Müslümanlar gözleri küçük, yüzleri kırmızı, burunları basık, yüzleri üst üste deri kaplanmış kalkanlar gibi kalın etli olan Türkler ile harp edinceye kadar kıyamet kopmaz. Ve yine siz ayakkabıları kıldan olan bir kavimle harp etmedikçe kıyamet kopmaz”¹²⁹ hadisini açıklarken İbn Battâl, Mühelleb'in “Bu hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.s) nübüvvetine dair bir işaret vardır. O (s.a.s), peygamberliğini bu kavimde (Türklerde) olduğu gibi doğunun en uç noktasına kadar tebliğ edecektir”¹³⁰ hükmüne yer vermektedir.

Beşinci örnek: Buhârî'nin “İhtiyacı için kadınların evin dışına çıkmasına dair” babta zikrettiği *“Allah, sizin ihtiyaçlarınız için evin dışına çıkmanıza izin verdi”*¹³¹ hadisini açıklarken İbn Battâl, Mühelleb'in “*وفيه جواز مكالمة المرأة من وراء السترة*” = “Hadiste kadının perdenin arkasından konuşmasının cevazına işaret vardır”¹³² şeklindeki hükmüne yer verir.

Altıncı örnek: Buhârî “*Kitâbü'r-Recm*”de “Deli olan kadın ve erkeğin recm ile cezalandırılmayacağına dair” babda Ebû Hureyre'den (r.a) şöyle nakleder: “Resûlullah (s.a.s) mescitte iken bir adam geldi ve (kendini kast ederek) ‘Ey Allah’ın Resülü, ben zina ettim!’ dedi. Resûlullah (s.a.s) ondan yüz çevirdi. Bu sefer o adam Resûlullah'ın (s.a.s) yüzünü çevirdiği yöne geçerek yine ‘Ey Allah’ın Resülü, ben zina ettim!’ dedi. Resûlullah (s.a.s) ondan yine yüz çevirdi. O da yine Resûlullah'ın (s.a.s) yüzünü döndürdüğü tarafa geçti. İtirafını tekrarladı. Nihayet bu şekilde kendi aleyhine dört kere şahitlik edince, Peygamber (s.a.s) ona ‘*Sende delilik var mı?*’ diye sordu. O zât ‘Hayır yoktur ey Allah’ın Resülü’, dedi. Bu sefer Peygamber (s.a.s) ona ‘*Sen evlendin mi?*’ diye sordu. O zât ‘Evet evliyim ey Allah’ın Resülü’ dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s) yanında bulunanlara ‘*Bunu götürün ve recm edin!*’ buyurdu.¹³³ İbn Battâl, bu hadisi şerh ederken çeşitli görüşleri nakletmekte ve hocası Mühelleb'in şu ifadesine de yer vermektedir: *أجمع العلماء أن المجنون إذا أصاب الحد في حال جنونه أنه لا يجب عليه حد، وإن أفاق من جنونه بعد موافقة الحد؛ لأن القلم مرفوع عنه وقت فعله والخطاب غير متوجه إليه حينئذ.* “Âlimler, deli birisi delilik hâli devam ederken had cezası olan bir suç işlese, bu suçu işledikten sonra deliliği geçse de ona had cezası uygulanmayacağı hususunda icma etmişlerdir. Çünkü o fiili gerçekleştirdiği sırada kendisinden sorumluluk kalkmıştır ve o esnada (sorumlu olmadığı için) had cezası hitabı ona yönelmiş değildir.”¹³⁴

Sancaklı'ya göre İbn Battâl, “Buhârî'nin her bâbını şerh etme ihtiyacı duymamış, bazı bâbları eserine başlık olarak almadığı gibi, bazılarını şerh içerisinde zikretmekle yetinmiştir. Dolayısıyla o, Buhârî'nin *Sahih*'inde yer alan yaklaşık 3924 bâbın 2882'sini şerh etmiş, geri kalan 1042 bâbı şerh etme ihtiyacı duymamıştır.”¹³⁵

¹²⁸ Karâfî, *ez-Zehîra*, II, 353, I-XIV, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994; Abderî, *el-Medhal*, II, 280, I-IV, Dâru't-türâs, trs.

¹²⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, IV, 43 (2928).

¹³⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, V, 108.

¹³¹ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, VII, 38 (5237).

¹³² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, VII, 364.

¹³³ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, VIII, 165 (6815).

¹³⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, VIII, 433.

¹³⁵ Bkz. Sancaklı, Saffet, “*İbn Battâl ve Buhârî Şerhi*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2007, c. VII, s. 1, s.s. 66.

“*Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*”¹³⁶ adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemeye göre İbn Battâl’ın, hocası Mühelleb’in görüşlerine yer verirken şu özelliklere yer vermesi dikkatimizi çekmiştir:

İbn Battâl’ın hocası Mühelleb’ten naklettiği bilgiler genelde kısa ve özdür.¹³⁷ Fıkhî hükümler içerir.¹³⁸ Kimi zaman konuyu açıklamak için sorular sorup Mühelleb’ten naklettiği cevaplarla yetinir.¹³⁹ Hadisin metnini Kur’an ayetlerine arz ettiği¹⁴⁰ ve Buhârî’nin bab başlıklarına dair Mühelleb’in görüşlerine başvurduğu görülür.¹⁴¹

İbn Battâl, hadisleri Mühelleb’e dayandırdığı görüşlerle yeri geldikçe kısaca açıklamakta¹⁴², varsa mütâbî rivâyetlere yer vermekte¹⁴³, kelime bilgisine değinmektedir.¹⁴⁴ Sika râvilerden aldığı ziyadelerle lafızların delalet ettiği manaları Mühelleb’i referans göstererek açıklamaktadır.¹⁴⁵ Hadisin umum ve husus ifade ettiği yerlere¹⁴⁶ ve râvî vehimleri ile ihtilafına işaret etmekte¹⁴⁷ hatta yer yer sahabe ve tâbiûn uygulamalarına değindiği görülmektedir.¹⁴⁸

Ebûbekir İbnü'l-Arabî

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed Meâfirî (ö. 543/1148), birçok ilim merkezini dolaşarak devrin önemli ilim ehlinde istifade ettikten sonra İşbilîye’ye dönmüş ve Mağrib’te vefat etmiştir. İslâmî ilimlerin birçoğunda çalışması bulunan müellifin hadis alanında bilhassa *el-Muvatta’* şerhleri meşhurdur. Zâhirî mezhebine mensup bazı kimselerin *el-Muvatta’a* yönelik tenkitlerini cevaplandırmak amacıyla yazdığı “*Kitâbü'l-Mesâlik ilâ Muvatta’i Mâlik*”inde, Mühelleb’den az da olsa bazı görüşler aktarmaktadır. Neşredenlerin verdiği bilgiye göre Ebûbekir İbnü'l-Arabî bu eserinde Mühelleb’in şerhine itibar etmiştir.¹⁴⁹ Kitabının sekiz ayrı yerinde özellikle fıkhî konularda Mühelleb’in görüşlerine başvurmaktadır.¹⁵⁰ Verilen bilgilerden onun Mühelleb’in eserlerinden değil İbn Battâl aracılığıyla Mühelleb’i kaynak gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Velîd Bâcî’nin *el-Müntekâ* adlı şerhinin fıkhî meselelerde yoğunlaştığı, fakat hadis ilimleri açısından yetersiz olduğu görüşünü ileri sürerek, hem bu boşluğu doldurmak hem de ele aldığı fıkhî meselelerde kendi görüş ve tercihini açıklayıp Mâlik’in ve diğer müctehidlerin görüşlerini tahlil veya tenkit etmek için Ebûbekir İbnü'l-Arabî 532’de (1138) Kurtuba’da diğer eseri *el-Kabes fî Şerhi Muvattai Mâlik b. Enes*’i¹⁵¹ telif etmiştir.¹⁵² Ancak bu kitabında müellifin Mühelleb’i referans gösterdiğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

¹³⁶ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1423/2000.

¹³⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 88, 151, 243; II, 545, 555.

¹³⁸ a.g.e., I, 73, 145, 148, 213, 265; II, 34; VI, 520; VIII, 323.

¹³⁹ a.g.e., II, 432; X, 547.

¹⁴⁰ a.g.e., I, 80; II, 87, 190; III, 146; IV, 406; VI, 514; VIII, 296.

¹⁴¹ a.g.e., VIII, 314; VIII, 329; X, 491.

¹⁴² a.g.e., I, 64, 81; IV, 29; VIII, 570; IX, 513.

¹⁴³ a.g.e., I, 69; II, 110; III, 59; VII, 500.

¹⁴⁴ a.g.e., IX, 261, 441; II, 562; VI, 580; VIII, 489; X, 377.

¹⁴⁵ a.g.e., I, 240.

¹⁴⁶ a.g.e., III, 86; IX, 519.

¹⁴⁷ a.g.e., IV, 228; IX, 444.

¹⁴⁸ a.g.e., II, 460; IV, 292, 316; VI, 543; IX, 28.

¹⁴⁹ Ebûbekir İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik*, I, 226.

¹⁵⁰ a.g.e., I, 478; II, 394, 462; III, 198, 274, 290, 390, 509.

¹⁵¹ Eser üç cilt halinde, tahkiki Dr. Muhammed Abdullah Vüld (Vülid?) Kerim tarafından yapılmış olarak Dârü'l-garbi'l-İslâmî’de, 1413/1992 yılında Beyrut’ta basılmıştır.

¹⁵² Baltacı Ahmet, *İbnü'l-Arabî Ebû Bekir*, DİA, XX, 490, Ankara, 1999.

Kâdî İyâz

Hadis, hadis usulü, tarih başta olmak üzere birçok alanda eser kaleme alan ve Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin öğrencisi Kâdî İyâz (ö. 544/1149); hadis ricali, Kur'an ilimleri, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm gibi pek çok alanda şöhret sahibidir. Merâkeş'te vefat etmiştir.¹⁵³

Mâzerî'nin Müslim'in ilk şerhi olarak te'lif ettiği ve *el-Mu'lim* adını taşıyan eserin, eksik kalan yerlerinin tamamlanması ve hatalarının giderilmesi için Kâdî İyâz "*İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*" adlı şerhi yazmıştır. Bu kitapta yirmi altı yerde Mühelleb'e isnad ettiği fikhî yorumlara yer vermiştir.¹⁵⁴ Bunun yanında bazı rivayetler hakkında Mühelleb'ten kısa izahlar yapmakta¹⁵⁵, kelime tahlillerine yer vermektedir.¹⁵⁶ Kâdî İyâz yer yer Mühelleb'in rivâyetini tashih eder.¹⁵⁷ Hz. Peygamberin ibadetlerine dair (veya bir) uygulamanın nasıl olduğunu anlatır.¹⁵⁸ Mühelleb'in bazen bir ifadeyi yanlış anladığını düşünerek hatasına işaret eder.¹⁵⁹ Kadî İyâz mezheplere göre rivayetin delil oluşunu izah ederken¹⁶⁰, ayetin sebebi nüzulüne dair Mühelleb'den nakilde bulunduğu görülmektedir.¹⁶¹ Örneklerini verdiğimiz yerlerde Kâdî İyâz'ın referans olarak Mühelleb'in herhangi bir eserini gösterdiğini göremedik. Hatta bir yerde Kâdî İyâz'daki bilgi¹⁶² ile İbn Battâl'ın¹⁶³ şerhindeki ifadenin aynı olduğu görüldüğü dikkate alınır Kâdî İyâz'ın, Mühelleb'e dair görüşleri İbn Battâl'ın şerhi aracılığıyla almış olması muhtemel görülebilir. Ancak Kadî İyâz'ın zikrettiği bilgileri kendi isnatlarıyla vermesi hatta Mühelleb'e ulaşan isnadlarının bulunması da mümkün görülebilir.

Ebû Şâme el-Makdisî

Şam bölgesi muhaddislerinden ve meşhur "Eşrefiye Dâru'l-hadisi" şeyhi Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), Ebû Amr Osman b. Salâh, İbn Asâkir ve İzzeddin b. Abdüsselâm gibi âlimler yanında yetişmiştir. Kiraât, tefsir, fıkıh gibi ilimler yanında hadis alanında da eserleri bulunan Ebû Şâme, "*Şerhu'l-hadisi'l-muktefâ fi meb'asi'n-Nebiyi'l-Mustafâ*"¹⁶⁴ adlı eserinde İbn Battâl aracılığıyla Mühelleb'in iki ayrı görüşüne yer vermiştir.¹⁶⁵

Kurtubî

"Tefsir, hadis, kiraat, fıkıh gibi alanlarda çok iyi yetişmiş olduğunu eserleriyle ortaya koyan Endülüslü Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî'yi (ö. 671/1273) Zehebî "ilimde derya" olarak nitelendirmiş, diğer müellifler de hakkında benzer övgü ifadeleri kullanmıştır. Mâlikî olmakla birlikte mezhep taassubuna karşı çıkan, taklitçiliği bir metot olarak

¹⁵³ Biyografisi için bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 860 (231); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, 213

¹⁵⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*, I, 311; II, 78; III, 139, 506, 579; IV, 65, 473; V, 86; VII, 454.

¹⁵⁵ a.g.e., III, 166; IV, 148, 482, 582; VI, 499, 639.

¹⁵⁶ a.g.e., II, 253, 600; V, 383; VI, 90; VII, 446.

¹⁵⁷ a.g.e., II, 323.

¹⁵⁸ a.g.e., IV, 97; VI, 421.

¹⁵⁹ a.g.e., V, 27.

¹⁶⁰ a.g.e., II, 380.

¹⁶¹ a.g.e., III, 475.

¹⁶² Bkz. Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, VII, 206 [*نادراً في أيضاً - أيضاً - نادراً في*] [الرؤيا الصحيحة؛ إنذاراً من الله وعناية بعبده

¹⁶³ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, IX, 514. [*قال المهلب: وإن كان الخزن من الأحلام مضافاً إلى الشيطان في الأغلب*] [*وقد يكون الخزن في النادر من الله تعالى*].

¹⁶⁴ *Zehebî, Târîhu'l-İslâm*, XV, 114 (163); Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 68 (3).

¹⁶⁵ Ebû Şâme Makdisî Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrahim, *Şerhu'l-hadisi'l-muktefâ fi meb'asi'n-Nebiyi'l-Mustafâ*, I, 84, 117, thk. Cemâl Azven, I. Baskı, eş-Şârika, 1420/1999.

benimsemediğini dile getiren¹⁶⁶ *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*¹⁶⁷ adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemeye göre Kurtubî'nin, Mühelleb'in şu görüşlerine yer verdiğini gördük:

Söz konusu eserinde hadisi Kur'an ayetiyle açıklarken¹⁶⁸, fıkıhla ilgili ihtiyaç hissettiği hadislere yer verirken¹⁶⁹, fikhî hükümler çıkarırken¹⁷⁰ Kurtubî'nin, Mühelleb'in tercih ettiği yorumlara atıflar yaptığı görülmektedir.¹⁷¹ Kurtubî, hadislerdeki umum ve husus ifadeleri verirken¹⁷², ayetin okunuşundaki farklılıklarda görüşlere başvururken¹⁷³, bir rivâyeti açıklarken¹⁷⁴, ayeti doğrudan tefsir ederken¹⁷⁵ yine Mühelleb'ten bilgiler nakletmektedir. Kurtubî'nin, Hz. Peygamberin (s.a.s) uygulamalarından bahsederken¹⁷⁶, Buhârî'ye dair bilgi verirken¹⁷⁷, âlimlerin farklı görüşlerini zikrederken¹⁷⁸ Mühelleb'in görüşlerinden istifade etmiştir.

Nevevî

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim İbni'l-Haccâc* adlı eseri, Müslim şerhleri arasında en meşhur olanlarındandır. Nevevî bu çalışmasında hadislerde geçen râvîler hakkında tanıtıcı bilgiler vermekte, metinde geçen garib ifadeleri açıklamakta ve hadisler arasındaki teâruzu gidermektedir.¹⁷⁹

Müslim şerhinde¹⁸⁰ yaptığımız incelemede Nevevî'nin bazı kavramlara açıklık getirirken¹⁸¹, hadis hakkında kısa açıklamalar yaparken¹⁸², hadisten fikhî hükümler çıkarırken¹⁸³ Mühelleb'i referans gösterdiğini gördük. Nevevî kimi zaman Mühelleb'in görüşlerine yer vermekte¹⁸⁴ veya görüşlerini tercih etmektedir.¹⁸⁵ Ancak bazen kelimeyi hatalı kullandığı için Mühelleb'i tenkit ettiği de görülmektedir.¹⁸⁶

Moğultay b. Kılıç

Şam bölgesinde yetişen Türk muhaddis Ebû Abdullâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), *Şerhu Sünen İbn Mâce (el-İ'lâm bi sünnetihi Aleyhisselâm)* adlı eserinde *كَانَ مُعَادًا يُصَلِّي بِهِمْ* = “*Muâz (r.a) Resûlullah (s.a.s) ile birlikte namaz kılar, sonra da*

¹⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Altıkulaç, Tayyar, “*Kurtubî*”, DİA, XXVI, 455, İstanbul, 2002. Sayfalar (455-457)

¹⁶⁷ Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kahire, 1384/1964.

¹⁶⁸ a.g.e., I, 113.

¹⁶⁹ a.g.e., III, 120; V, 32; VI, 262; VII, 216.

¹⁷⁰ a.g.e., V, 173; VIII, 145; XI, 104; XIII, 276.

¹⁷¹ a.g.e., III, 262; XII, 317.

¹⁷² a.g.e., IV, 36; XVIII, 294.

¹⁷³ a.g.e., IV, 43.

¹⁷⁴ a.g.e., IV, 252; IX, 262; XI, 256.

¹⁷⁵ a.g.e., V, 163.

¹⁷⁶ a.g.e., VIII, 41; IX, 125.

¹⁷⁷ a.g.e., IX, 124; IX, 237; XIII, 275.

¹⁷⁸ a.g.e., XIV, 37.

¹⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, “*Nevevî*”, DİA, XXXIII, 45, İstanbul, 2007.

¹⁸⁰ Bkz. Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi'l-Müslim İbni'l-Haccâc*, I, 147, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1392/1972.

¹⁸¹ a.g.e., I, 147.

¹⁸² a.g.e., II, 42; XIII, 126.

¹⁸³ a.g.e., VI, 64; XV, 210.

¹⁸⁴ a.g.e., VIII, 66

¹⁸⁵ a.g.e., VIII, 136.

¹⁸⁶ a.g.e., X, 75.

kavmine gelip onlara namaz kıldırır"¹⁸⁷ rivayetini açıklarken, sahabeden Muâz'ın (r.a) bu uygulamasının Kur'ân'ı bilen kişilerin azlığı sebebiyle İslâm'ın ilk yıllarında (namazın farz ve nafîle olduğuna bakmaksızın) geçerli olduğunu söyleyen Mühelleb'i yanılmakla tenkit etmektedir.¹⁸⁸ İbn Battâl'a göre "Bir imamla namaz kılanın, başka bir topluma varması halinde onlara namaz kıldırıp kıldırılmayacağı konusunda âlimlerin farklı yorumları bulunmaktadır."¹⁸⁹

Bir diğer örnek şöyledir: Buhârî *العشاء: الْمَغْرِبُ* = "Akşam Namazına <İşâ> Denilmesini Kerih Gören Kimse İle İlgili Bab"da *قَالَ: وَقَوْلُ لَا تَغْلِبَنَّكَ الْأَعْرَابُ عَلَى اسْمِ صَلَاتِكُمُ الْمَغْرِبِ، قَالَ: وَتَقُولُ* = "Sakin ha bedeviler akşam namazınızın ismi hususunda size üstün gelmesinler. (Râvî der ki) Zira o namaz Allah'ın Kitabında¹⁹⁰ işâ' diye anılmıştır."¹⁹¹ Rivâyetine yer vermektedir.

Moğultay bu hadisi şerh ederken Mühelleb'e isnad ettiği cümlede *قال المهلب: إنما كره ذلك؛ لأن التسمية* = "Bu şekilde isim vermek mekruh görülmüştür. Zira isim vermek Allah ve Resûlü tarafından olur" ifadesini Mühelleb'ten nakletmek ve bunu Mühelleb'in bir eserine dayandırmamaktadır.¹⁹² Mühelleb'in *el-Muhtasaru'n-nasîh* adlı eserinde söz konusu ifade aynıyla geçmez; ancak Mühelleb'in "*Şerhu'l-Câmiu's-Sahîh*"inde geçmiş olması muhtemel görülebilir. Ancak İbn Battâl'ın şerhinde¹⁹³ *قال المهلب: إنما كره أن يقال للمغرب العشاء، والله أعلم؛ لأن التسمية من* şeklinde aynı ifadenin zikredilmesi dikkat çeker. Moğultay'ın (ö. 762/1361), Mühelleb'in (ö. 435/1044) görüşünü İbn Battâl'dan (ö. 449/1057) nakletmiş olabileceği mümkün olabileceği gibi Mühelleb'in bir kitabından nakletmesi de mümkün görülebilir. Ancak biz, İbn Battâl'ın şerhinde Mühelleb'in kitabından alıntı yaptığına dair bir atıf göremedik.

Şâtübî

Daha ziyade "*el-Muvâfakât*" adlı eseri ile tanınan Gırnatalı Mâlikî âlim Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ Şâtübî (ö. 790/1388), Endülüs coğrafyasında yetişti. Toplumun dinî inançlarında, ibadet ve uygulamalarında gördüğü bidatlere karşı ciddi mücadele ve gayretleriyle tanındı. Hz. Peygamberin (s.a.s) ve ashabının uygulamalarına aykırı gördüğü her türlü uygulamayı reddetti. Bu yüzden bri takım suçlamalara maruz bırakıldı. Ancak o, bidatlere karşı ileriye sürdüğü şer'i delilleri ile değerlendirmelerini *el-İ'tisâm*¹⁹⁴ adını verdiği bir eserde topladı. Bu çalışmasında Şâtübî, iki ayrı yerde Mühelleb'in görüşlerine yer vermiştir.

Şâtübî, *Orucu sadece Cuma gününe tahsis etmeyin*"¹⁹⁵ hadisini zikrederken, Mühelleb'in, rivâyetin içindeki maksada uygun rivâyete dikkat çekmesine atıf yapar ve şöyle der:¹⁹⁶ *قال المهلب وجهه: خشيت أن يستمر عليه فيفرض* = Mühelleb'e göre hadisin bir tariki/rivâyet de şekli şöyledir: "*Cuma günü oruç tutmaya devam edilir de bu yüzden farz kılınır diye endişe ettim.*" Mühelleb'in burada işaret ettiği dayanak muhtemelen Hz. Âişe'nin (r.anhâ) *إن*

¹⁸⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I, 143 (711).

¹⁸⁸ Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullâh Alâüddîn el-Bekcerî (762/1361), *Şerhu Sünen İbn Mâce (el-İ'lâm bi sünnetihi Aleyhisselâm)*, I, 1337, thk. Kâmil Uveyda, Mektebetü Nezzâr, 1. Baskı, Riyâd, 1419/1999.

¹⁸⁹ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 337.

¹⁹⁰ İlgili ayet için bkz. Nûr, 24/58.

¹⁹¹ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I, 117 (563).

¹⁹² Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Sünen İbn Mâce*, I, 1081.

¹⁹³ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 188.

¹⁹⁴ Şâtübî Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, Dâru İbn Affân, thk. Süleym b. İydhilâlî, 1. Baskı, Riyâd, 1412/1992.

¹⁹⁵ Hadisin isnadı sahihtir. [Bkz. İbn Hibbân, b. Muâz b. Ma'bed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi İbn Balâbân*, VIII, 377 (3613), I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2. Baskı, 1414/1993].

¹⁹⁶ Şâtübî, *el-İ'tisâm*, I, 380.

“Resûlullah (s.a.s) halk amel eder de üzerine farz olur, endişesi ile yapmak istediği bir işi (bazen) terk ederdi”¹⁹⁷ rivâyeti veya “..farz kılınır diye endişe ettim...” anlamındaki ilgili rivayetler olmalıdır.

Şâtıbî, geçen hadisi visâl orucuna dair yanlış anlaşılmalara konu edindiği bölümde zikrederken Mühelleb’in ilgili rivâyete dikkat çekmesi ile konuya açıklık getirdiğini düşünmektedir. Bu açıklamayı yapmakla Mâlik’in sözündeki işkâli¹⁹⁸ kaldırdığını ifade eder.¹⁹⁹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât* adlı eserinde aynı konuya değinirken Mühelleb’in bu görüşüne yer vermez.²⁰⁰

İbn Hacer

“Hayatının büyük bir bölümünü hadis ilmine veren, bu ilmin hem rivayet hem dirayet sahalarında devrinin en yetkili âlimi İbn Hacer Askalânî’nin (ö. 852/1449), *Tağlîku’t-ta’lik*’i 350 kadar eserden, *Fethu’l-bârî*’yi de 1430 kaynaktan faydalanarak kaleme aldığı, önemli bir kısmı günümüze ulaşmayan zengin bir hadis edebiyatından da istifade ettiği bilinir. Öyle ki, bir konudaki pek çok rivayeti onlarca eserden ancak modern yöntemlerle toplamak mümkün olduğu halde İbn Hacer’in yaşadığı devirde bunu başarması veya bir hadisin farklı rivayetlerinin kaç râvi tarafından nakledildiğini ortaya koyması, “*Tağlîku’t-ta’lik*”ta olduğu gibi muallak olduğu sanılan bir rivayetin mevsûl ve muttasıl olduğunu göstermek amacıyla birçok kaynağını zikretmesi onun ilmî birikimini göstermesi bakımından önemlidir.”²⁰¹

Özellikle İbn Hacer’in “*Fethu’l-bârî*”²⁰² adlı Buhârî şerhine baktığımızda onun Mühelleb’ten sıkça bahsettiğini görürüz. Tespit edebildiğimiz örneklere aşağıda işaret etmekle yetineceğiz:

İbn Hacer Buhârî’nin bab başlığındaki görüşleri açıklarken²⁰³, mezkûr hadisin konuya delil olduğuna dair görüşleri verirken²⁰⁴, hadisler arası teâruz veya tenasübün söz konusu olup olmadığını açıklarken²⁰⁵, kimi zaman ayetlerden²⁰⁶ kimi zaman da hadislerden hüküm çıkarırken (istinbât) ve delil getirirken²⁰⁷ Mühelleb’i referans göstermektedir.

¹⁹⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahih*, II, 50 (1128); Müslim, *el-Câmiu’s-Sahih*, I, 497 (77).

¹⁹⁸ Şâtıbî’nin işkâl olarak gördüğü Cuma günü oruç tutmayı tavsiye Mâlik’in (istihsan) görüşü *el-Muvatta*’da şöyle geçmektedir: قال مالك: ولم أسمع أن أحدا من أهل العلم والفقهاء، ومن يُقتدى به، ينهى عن صيام يوم الجمعة، من قوي عليه وقد رأيت بعض أهل العلم يصوموه. = Mâlik şöyle dedi: “Ehli ilim, ehli fıkıh ve kendilerine tâbi olunan âlimlerden hiç kimsenin Cuma günü oruç tutmayı yasakladığını görmedim. Bilakis Cuma günü gücü yetebilen kişi için oruç tutmak güzeldir. Bazı ilim ehlinin o gün oruç tuttuğunu gördüm.” (Bkz. Mâlik, *el-Muvatta*’, I, 330 (858), I-II, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1412/1992).

¹⁹⁹ Şâtıbî’nin zikrettiği Mühelleb’in fikhî hüküm çıkardığı diğer örnek için bkz. Şâtıbî, *el-İtisâm*, I, 426.

²⁰⁰ Bkz. Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, V, 316, 317, I-VII, Dâru İbn Affân, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân, 1. Baskı, Riyâd, 1417/1997.

²⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, “*İbn Hacer*”, DİA, XIX, 516, Ankara, 1999.

²⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I-XIII, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Dâru’l-ma’rifet, Beyrut, 1379/1959.

²⁰³ a.g.e, III, 116; XI, 540; XII, 331; XIII, 312, 528.

²⁰⁴ a.g.e, I, 518; IV, 235; XIII, 67.

²⁰⁵ a.g.e, II, 169; III, 463; IV, 346; V, 22, 319; IX, 582; XII, 347, 350.

²⁰⁶ a.g.e, IV, 444; V, 266; VI, 47; IX, 529; XIII, 438.

²⁰⁷ a.g.e, I, 312; II, 68, 343, 456; III, 144, 145, 404, 512; IV, 84, 213, 214, 341, 351; V, 4, 61, 111, 221, 284; XIII, 137.

İbn Hacer, hadisleri fikhî olarak yorumlarken²⁰⁸, hadiste geçen kelime ile Buhârî'nin bab başlığında kast ettiği manayı ortaya koyarken²⁰⁹, hadisteki râvî hatalarına işaret ederken veya rivâyet farklılıklarına değinirken²¹⁰, sahabe icthadlarını verirken²¹¹, kelime, yer ismi ve vâkia zikrederken²¹² Mühelleb'den nakiller yapmaktadır.

İbn Hacer, Mühelleb'in fikhî hükümlerde illeti izah eden görüşlerine yer verirken²¹³ birçok alıntıyı İbn Battâl'dan nakletmektedir. Hatta İbn Battâl'ın Mühelleb'e tâbi olarak hadisin şerhinde eksik bilgi verdiğini söyleyip tenkit de etmektedir.²¹⁴ Ayrıca Mahmûd b. er-Rebî' (r.a) (ö. 99/717) gibi yaşı küçük olan sahabilerin Hz. Peygamber'den semâi konusunda ve Buhârî'nin görüşüne itiraz ederken²¹⁵ örneğinde görüldüğü üzere Mühelleb'i eleştirmektedir.

İbn Hacer, Mühelleb'e tâbi olan İbn Battâl (ö. 449/1054), İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbnü't-Tîn (ö. 611/1214), İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) gibi Mâlikî Buhârî şârihlerine işaret ederken²¹⁶, Mühelleb'i bir Buhârî şârihi olarak kabul etmektedir.²¹⁷ Mühelleb'in hadisi şerh ederken eksik bıraktığı, doğrudan tenkit ettiği veya edildiğini düşünüp Mühelleb'in yorumunu garipsediği durumlara da değindiği görülmektedir.²¹⁸ Bazen Mühelleb'in görüşünü tercih edip savunduğu rivayeti kabul eder.²¹⁹ İbn Hacer, Mühelleb'in açıklamalarına kendisinin ve şeyhlerinin itibar ettiğini zikreder.²²⁰ Kimi yerde Mühelleb'e göre hadisin ayeti tahsis ettiğini de söyler.²²¹

İbn Hacer'in *كَذَا لِلأَصِيلِيِّ ولأبي ذرٍّ عن شَيْخِيهِ شِرْكٍ بِالشَّيْنِ مِنَ الشَّرْكَةِ وَهُوَ ظَاهِرٌ وَفِي رِوَايَةِ الكُشْمِيهَنِيِّ مِمَّا يَتَّبِرُكَ بِهِ ...*... *... كَذَا لِلأَصِيلِيِّ ولأبي ذرٍّ عن شَيْخِيهِ شِرْكٍ بِالشَّيْنِ مِنَ الشَّرْكَةِ وَهُوَ ظَاهِرٌ وَفِي رِوَايَةِ الكُشْمِيهَنِيِّ مِمَّا يَتَّبِرُكَ بِهِ ...* şeklindeki ifadesine bakılırsa, onun Asîlî, Ebû Zer Herevî, Küşmîhenî'nin Buhârî nüshalarını gördüğü, bunları Mühelleb'in nüshası ile karşılaştırdığı anlaşılabilir. Ancak burada Mühelleb'e ait olan ifadenin Buhârî şerhinde mi yoksa *el-Muhtasar'un-nasîh* adlı eserinde mi olduğu belli değildir.²²² Nitekim İbn Hacer'in Buhârî şerhinde Mühelleb'in "*el-Muhtasaru'n-nasîh*" adlı eserine atıfta bulunduğunu göremedik. Ancak genellikle âlimlerin, eserlerinde sadece müellif adlarını andığına ve kitabın ismini zikretmediğine de dikkat çekmek gerekir.

²⁰⁸ a.g.e, I, 315, 357, 363, 414, 549, 552; II, 14, 33, 39, 96, 188, 376, 394, 447; III, 5, 7, 14, 16, 34, 124, 142, 164, 240, 288, 306, 384, 522, 549; IV, 19, 157, 199, 294; V, 216; VI, 223; VII, 474; IX, 136; XI, 69, 70.

²⁰⁹ a.g.e, I, 11, 373, 374, 402, 562; III, 539; IV, 450, 487; V, 393; VI, 15, 125, 133; IX, 301; X, 484, 497; XIII, 159, 180, 307.

²¹⁰ a.g.e, III, 414, 415; X, 234; XI, 32.

²¹¹ a.g.e, IV, 491; V, 252, 256; VI, 177, 194; IX, 326; X, 28; XI, 60; XII, 155; XIII, 308.

²¹² a.g.e, III, 448; IV, 88, 90, 138, 238; IX, 17; X, 102, 292; XI, 35, 535; XII, 182, 370, 408; XIII, 301.

²¹³ a.g.e, I, 313, 314; II, 330, 531; III, 11, 555; IV, 49; V, 9, 27; IX, 13, 180, 404; X, 54, 393; 515, 516, 599; XI, 17, 34; XI, 220, 541, 550; XII, 111, 116, 147, 260, 266, 291, 402.

²¹⁴ a.g.e, I, 542; IV, 74, 192.

²¹⁵ a.g.e, I, 173.

²¹⁶ a.g.e, I, 314; II, 31, 278, 499; V, 173, 208, 229, 296, 308; VI, 102; VII, 474; VIII, 135, XII, 316.

²¹⁷ a.g.e, III, 469; VII, 197.

²¹⁸ a.g.e, II, 40; IV, 263; V, 21, 43, 60; VI, 91, 133, 211; IX, 116, 181, 198, 277, 378; XI, 7; XI, 497; XII, 242, 435; XIII, 206, 497.

²¹⁹ a.g.e, II, 268.

²²⁰ a.g.e, IX, 295.

²²¹ a.g.e, II, 575; III, 399.

²²² a.g.e, VI, 213.

Yukarıda sıralanan hadis âlimlerinden başka Bedrüddîn Aynî (ö. 855/1451) de *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'de²²³ üç yüzden fazla yerde Mühelleb'den alıntılar yapmaktadır. Celâlüddîn Süyûtî (ö. 911/1505), Nesâî'nin "*es-Sünen*"ine yazmış olduğunu hâşiyesinde²²⁴ ve Müslim şerhi "*ed-Dîbâc*"da²²⁵ Mühelleb'den bazı görüşler aktarmaktadır. Kastallânî (ö. 923/1517) de "*İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*"²²⁶ adlı şerhinde Mühelleb'in görüşlerine yer vermektedir.

Görüldüğü üzere Mühelleb, Şam, Mısır ve Endülüs coğrafyasında gerek öğrencisi İbn Battâl vasıtasıyla, gerekse Buhârî üzerine iki çalışmasıyla sonraki asırların önemli muhaddisleri tarafından tanınmış ve bilinmiştir. Mâlikî mezhebinde ictihad ve istinbat ile dikkat çeken Mühelleb, Buhârî hakkında başvuru kaynağı olan hadis âlimlerinden biridir. Özellikle Endülüs başta olmak üzere, devrin önemli ilim merkezleri Şam ve Mısır bölgesinde yetişen birçok âlimi bu hususta etkilemiştir. Etkilediğini düşündüğümüz ve atıflarını incelediğimiz bu hadis âlimlerinin "*Şârihu'l-Buhârî*"²²⁷ olarak tanınan Mühelleb'in Buhârî şerhini görmüş olmaları gerekir. Mühelleb'in diğer eseri "*el-Muhtasaru'n-nasîh*" günümüzde basılmıştır.

5. SONUÇ

İslam tarihinde Endülüs coğrafyası çeşitli özellikleriyle dikkat çekmiş ve bölgedeki ilmî faaliyetler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Buhârî'nin (ö. 256/869) "*el-Câmiu's-Sahih*"i bütün İslâm coğrafyasında meşhur olduğu gibi Endülüs'te de hüsn-ü kabul görmüştür.

Mühelleb'in Endülüs Emevî Emirliği'nin hicri IV. Asrın ortalarına doğru halifelige dönüştüğü, Endülüs Emevîleri'nin önemli emirlerinden III. Abdurrahman'ın (ö. 350/961) vefatı ile devletin başına geçen oğlu II. Hakem döneminde (350-366/961-976) dünyaya gelmesi muhtemeldir. İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelen Endülüs'te yetişen Mühelleb, Endülüs Emevîlerinin 422/1031 yılında tarih sahnesinden silindiği ve ardından birçok devletin kurularak Endülüs tarihinde "mülûkü't-tavâif" adıyla bilinen bir dönemin hadis âlimidir.

Mühelleb'in yetişkinlik dönemi diyebileceğimiz hicri V. (milâdî XI.) yüzyılın ilk yarısında Endülüs artık müstakil emirliklerin olduğu bir dönemi idrak etmektedir. Kendisi gibi Asîlî'nin (ö. 392/1002) ilim meclisinde yetişen muasırı Ebû İmran el-Fâsî'nin (ö. 430/1039) öğrencisi Abdullah b. Yâsîn el-Cezûlî'nin (ö. 451/1059) bölgede dinî otoriteyi elde ettiği ve bölge kabilelerini itaat altına aldığı bir dönemde (ö. 434/1043) ahirete irtihal etmiştir.

Mühelleb'in yaşadığı yıllarda Mâlikî mezhebi bölgede hâlâ egemendir. Mühelleb, kayınpederi Asîlî gibi büyük bir muhaddisten sema yoluyla Buhârî'yi nakletmekle "Endülüs

²²³ Mesela bkz. Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn (855/1451), *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I, 53, II, 70, 174; III, 187, 214; IV, 191, 220; V, 38, 58; VI, 44, 185, I-XXV, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

²²⁴ Bkz. Süyûtî, Celâlüddin, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî*, III, 210; V, 139; I-VIII, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Halep, 1406/1986.

²²⁵ Bkz. Süyûtî, Celâlüddin *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim ibni'l-Haccâc*, IV, 237 (1637), I-VI, thk. Ebû İshâk el-Huveytî, Dâru İbni Affân, 1. Baskı, el-Memleketü'l Arabiyye es-Suûdiyye, 1416/1996.

²²⁶ Mesela bkz. Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I, 41, 43, 131, 282; II, 233, 298, 310, 391; III, 57, 119, 134, 330; IV, 60, 130, 135, 204, 220, 320; V, 19, 104, 138, 144; VI, 183, 309, 363; VII, 448; VIII, 21, 58, 100, 406; IX, 155, 215, 378; X, 39, 99, 107, 158, 226, 332, 414, 470. I-X, el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, 7. Baskı, Mısır, 1323/1905.

²²⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXXIV, 13; *el-Iber*, II, 272; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 346.

Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi

Hadisçiliği"ne önemli katkılar sağlamıştır. O, *Sahîh-i Buhârî*'nin en sahih metnini inşâ etme gayreti içindedir. Asîlî ile Kâbisî'nin rivâyetlerini gözden geçirmek suretiyle meydana getirdiği nüshada bir nevi edisyon kritik yapmıştır. Ayrıca, naklettiği rivâyetler, telif eserleri, ilmî yolculukları ile rivâyette bulunduğu hocaları ve kendisinden hadis nakleden talebeleriyle ilim ehli arasında tanınan bir muhaddistir.

Mühelleb'in "*el-Muhtasaru'n-Nasîh*" ve "*Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*" adlı iki çalışması vardır. Endülüs üzerine yapılan çalışmalarda Mühelleb'in adından ve çalışmalarından müstakil olarak bahsedilmemiştir. Mühelleb'in Buhârî'nin en önemli râvileri Firebrî ve Ebû Zer Herevî'den sonra gelen üçüncü nesil râvilerden Asîlî ile Kâbisî'den sema olduğu kesindir. Hicrî V. asrın ihtisâr türü birçok çalışmaya sahne olması, tanınmayışının muhtemel sebeplerinden biri olarak görülebilir.

Hicri IV. Asrın ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan ihtisâr çalışmalarına dair her ne kadar "öncekilerin tekrarı" şeklinde bir algı oluşmuş ise de, devrin ihtisar-tehzîb çalışmaları ihtiva ettikleri bazı farklı bilgilerle bir zenginlik kabul edilebilir. Nitekim Mühelleb'in çalışmaları bu fikri desteklemektedir. O, rivâyetleri ihtisâr ederken mükerrer olanları almaz. Bazen isnadları birleştirir. Çalışmalarında Asîlî ile Kâbisî'den almış olduğu asıl nüshayı kullanması önem arzeder ve "Endülüs Hadisçiliği" bağlamında Sahîh-i Buhârî ve Muvattâ' rivayetinde Mühelleb'i öne çıkartan önemli bir özelliktir.

"Mühelleb'e Kadar Endülüs Hadisçiliği" bir nevi *el-Muvatta*'nın fikhî zemininde yükselir. Muâviye b. Sâlih (ö. 158/774) ile başlayıp İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Dârimî (ö. 255/869) ile Endülüs'te yükselen hadis rivâyet mesleği, Asîlî (ö. 392/1002) ile Kâbisî (ö. 403/1012) yanında yetişen Mühelleb gibi birçok muhaddis sayesinde ilerleme göstermiştir.

"Endülüs Hadisçiliği"nde Mühelleb iki açıdan önem arz eder. Birincisi, Asîlî ve Kâbisî gibi üçüncü nesil Buhârî râvilerinden aldığı rivâyet, cerh-ta'dîl gibi pek çok ilmî birikimi ile Buhârî'yi Endülüs'te rivâyet etmesidir. İkincisi de, Muvattâ rivâyeti ve Mâlikî fıkıh geleneği içinde Endülüs'te yetişmiş bir muhaddis olmasıdır. Kaynaklar kendisini "Buhârî Şârihi" olarak tanıtır ve adını Endülüs'te Buhârî'nin "*Sahîh*"ini yayan âlimler arasında sayar.

Mühelleb'in Buhârî'nin "*el-Câmiu's-Sahîh*"i üzerine iki önemli çalışması vardır. Bunlardan birincisi "*el-Muhtasaru'n-nasîh*" adlı Buhârî rivâyetini esas alan çalışmasıdır. Bu çalışmasında, Buhârî'nin bab başlığı ve istinbâtı gerektiren özelliklerine riâyet ederek onun en sahih metnini inşâ etme gayretindedir.

Diğer çalışması "*Şerhu'l-Câmiu's-Sahîh*"idir. Bu eserin Rabat'taki nüshasına veya varsa üzerindeki çalışmaya ulaşma çabalarımız halen devam etmektedir. Mühelleb'in şerh metoduna dair bilgileri şimdilik talebesi İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* çalışmasından tespit etmek de mümkündür. Zira İbn Battâl hocası Mühelleb'ten sık sık nakiller yapmaktadır.

KAYNAKÇA

Abderî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Abderî (ö. 737/1336), "*el-Medhal*", I-IV, *Dâru't-türâs*, trs.

Abdülhâdî Ahmed Huseysin "*Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi*", çeviren: Murat Gökâl, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: X, sayı: 1, s. 107-138.

Abu Nayeem, Md. Raîsüddin, "*Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı*" Çev. Murat Gökâl, *Dinî Araştırmalar*, C. VII, s. 323-329, 2005.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 241/855), "*el-Müsned*", tahkik ve tahrir; Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürsîd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı, 1421/2001.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451), “Umduetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî”, I-XXV, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Mâlikî (ö. 474/1081), “et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrace anhu el-Buhârî fî'l-Câmi's-Sahih”, I-III, thk. Ebû Lübbâbe Huseyn, Dâru'l-livâ, Riyad, 1. Baskı, 1406/1986.

Baltacı Ahmet, “İbnü'l-Arabî Ebû Bekir”, DİA, XX, 488-490, Ankara, 1999.

Bekrî, Ebû Ubeyd Endelüsî Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed (ö. 487/1094), “el-Mesâlik ve'l-Memâlik”, I-II, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1413/1992.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), “et-Târihu'l-kebir”, I-IX, Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye, I-VIII, Haydarâbâd, 1360/1941.

-----, “et-Târihu's-sağîr”, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, trs.

-----, “et-Târihu'l-evsat”, I-IV, thk. Teysîr b. Sa'd, Dâru'r-rüşd, Riyad, 1. Baskı, 1426/2005.

-----, “el-Edebü'l-müfred”, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 3. Baskı, 1409/1989.

-----, “el-Câmi's-Sahih”, I-IX, thk. Muhammed b. Züheyr. b. en-Nâsir, Dâr-u tavki'n-necât, Beyrut, 1422/2001.

Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya (ö. 599/1202), “Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricali ehli'l-Endelüs”, Dâru'l-kütübî'l-arabî, Kahire, 1387/1967.

Durmuş İsmail, “Muhtasar”, DİA, XXXI, 57-59, İstanbul, 2006.

Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'âs (ö. 275/888), “es-Sünen”, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, trs.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî (ö. 430/1038), “Ma'rifetü's-Sahabe”, I-VII (Mücellled), thk. Ali b. Yusuf el-Azzâzî, Dâru'l-vatan, Riyad, 1. Baskı, 1419/1998.

Ebû Şâme Makdîsî, Ebu'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm (ö. 665/1267), Şerhu'l-hadîsi'l-muktefâ fî meb'asi Nebiyyi'l-Mustafâ, thk. Cemâl Azven, 1. Baskı, eş-Şârîka, 1420/1999.

Ebu'l-Fidâ İbn Kesir ed-Dimeşkî (774/1372), “Tabakâtü's-Şâfiyyîn”, I, 327, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Mektebetü's-Sakâfe ed-Dîniyye, Kahire, 1413/1993.

Eren, Mehmet, “Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları”, Nükte Kitap, Konya, 2003.

Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah, (ö. 626/1228), “Mu'cemu'l-Buldân”, I-VII, Dâru Sâdır, Beyrut, 2. Baskı, 1995/1416.

Hatîb Bağdadî, Ebûbekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1070), “Târihu Bağdat”, I-XVI, thk. Beşşar Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1. Baskı, 1422/2002.

Humeydî, Muhammed b. Fütûh (ö. 488/1095) “Cezvetü'l-muktebis fî tarihi ulemâi'l-Endelüs”, I-II (Mücellled), thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbi'l-Misrî, Kahire, 3. Baskı, 1386/1966.

Isabel Fierro, “Hadis'in Endülü's'e Girişi”, çev: Murat Gökalp AÜİFD, s 2, s.s. 237-258, Ankara, 2006.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî (ö. 463/1070), “el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashab”, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî Dâru'l-Ciyil, Beyrut, 1. Baskı, 1412/1992.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürçânî (ö. 365/976), “el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl”, Dâru'l-kütübîl'l-ilmîyye, Beyrut, 1. Baskı, 1418/1997.

İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), “Şerhu Sahîhi'l-Buhârî”, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1424/2003.

İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik el-Endelüsî (ö. 578/1183) “es-Sıla = Kitâbü's-Sıla fî tarihi e'immeti'l-Endelüs”, I-II, nşr. İzzet el-Attar el-Hüseynî, ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, Kahire, 1386/1966.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtîm er-Râzî (ö. 327/938), “el-Cerh ve't-Ta'dîl”, Dâiretü'l-meârif el-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1. Baskı, 1271/1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), “el-Musanef”, I-VII, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1. Baskı, 1409/1989.

Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi

İbn Ebî Yalâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 526/1131), "Tabakâtü'l-Hanâbile", I-II, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1371/1952.

İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrahim b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397), "ed-Dîbâcî'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî'l-mezheb", I-II, thk. Ebu'n-nur Muhammed Ahmedî, Dâru't-türâs li'tab'ı ve'neşr, Kahire, trs.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), "el-İsâbe fî temyîzi's-Sahabe", I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cÿl, Beyrut, 1. Baskı, 1412/1992.

-----, "Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî", I-XIII, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959.

-----, "Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb", I-XII, Dâru'l-fîkr, Beyrut, 1. Baskı, 1404/1984.

-----, "Lisanu'l-mîzan", I-X, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2002.

-----, "Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî", I-V, thk. Said Abdurrahman el-Kazakî, el-Mektebü'l-İslâmî (Daru Ammar, Amman) 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.

-----, "Ta'cîlü'l-menfe'a bi zevâidi ricali'l-eimmeti'l-erbaa", I-II, thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Dâru'l-beşâir, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996.

-----, "Nüzhetü'l-elbâb fî'l-elkâb", I-II, thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1. Baskı 1409/1989.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Muhammed b. Ebûbekr (ö. 681/1282), "Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman", I-VII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1391/1971.

İbn Hayr, Ebûbekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbilî (ö. 575/1179), "Fehrese İbn-i Hayr", thk. Muhammed Fuâd Mansur, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1419/1998.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî, (ö. 456/1064) "Cemheretü Ensâbi'l-Eşrâf", I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 3. Baskı, Beyrut, 1424/2003.

İbn Hibbân, b. Muâz b. Ma'bed el-Büstî, "Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi İbn Balâbân", I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâüd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2. Baskı, 1414/1993.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (ö. 273/886), "es-Sünen" (es-Sindî Şerhi ile birlikte), I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Beyrut, trs.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî (ö. 475/1082) "el-İkmâl fî ref'ıl irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fî'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb", Dâru'l-kütübi'l-İslâmî, Kahire, trs.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (ö. 711/1311), "Lisânu'l-Arab", I- XV, Dâru Sâdır, 3. Baskı, Beyrut, 1414/1993.

İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî (ö. 428/1036), "Ricâlü Sahîhi Müslim", I-II, thk. Abdullah el-Leysî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1407/1987.

İbn Nukta, Ebûbekir Muhammed b. Abdülğani el-Bağdadî (ö. 629/1231), "et-Takyîd lima'rifeti ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd", thk. Kemal Yusuf el-Hût, Dâru'l-kütübil ilmîyye, Beyrut, 1408/1988.

-----, "İkmâlü'l-ikmâl (Tekmiletü li-Kitâbil'İkmâl)", I-V, thk. Abdülkayyûm Abd Rîb en-Nebî, Câmîatiü ümmi'l-Kurâ, 1410/1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 230/844), "et-Tabakâtü'l-Kübrâ", I-VIII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1388/1968.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takîyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), "Mecmûu'l-fetâvâ", thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l Melik Fehd, Medîne, 1416/ 1995.

İbnü'l-Arabî, Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1428/2007.

-----, "el-Kabes fî Şerhi Muvattai Mâlik", I-III, thk. Dr. Muhammed Abdullah Vüld (Vülid?) Kerim, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1413/1992.

İbnü'l-Esir el-Cezerî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1232), "el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb", I-III, Dâru Sâdır, Beyrut, 1400/1980.

-----, "el-Kâmil fi't-tarih", I-XI, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1408/1987.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013), "Tarihu ulemâi'l-Endelûs", I-II, ed-Dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, Kahire, 1386/1966.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1679), "Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb", I-X, thk. Abdülkâdir el-Arnâûd-Mahmud el-Arnâûd, Dâru İbn-i Kesir, Dımaşk, 1406/1986.

İbnü'l-Verdî, Ebü Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (ö. 749/1349), "Tetimmetü'l-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)", I-II, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1417/1996.

İbnü's-Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), "el-Muhassas", I-V, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1417/1996.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl Musa b. İyâz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), "Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr", I-II, el-Mektebetü'l-atike ve Dâru't-türâs, trs.

-----, "Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik" I-VIII, thk. Saîd Ahmed A'râb, Matbaatü Fedâle, 1. Baskı, Mağrib, 1403/1983.

-----, "İkmâlu'l-mu'lim bi fevâidi Müslim", I-VIII, thk. Dr. Yahyâ İsmâil, Dârül-vefâ, 1. Baskı, Mısır, 1419/1998.

Karacabey, Salih, "Hattâbî", DİA, XVI, 489-491, İstanbul, 1997.

Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân Karâfî (ö. 684/1285) "ez-Zehîra", I-XIV, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1415/1994.

Kalkaşendî Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), "Kalâidü'l-cümân fi't-ta'rîf bi-kabâili Arabi'z-zamân", Dâru'l-kitâbi'l-Lübânî, Beyrut, 2. Baskı, 1402/1982.

Kandemir, M. Yaşar, "Nevevî", DİA, XXXIII, 45-49, İstanbul, 2007.

-----, "İbn Hacer", DİA, XIX, 514-531, Ankara, 1999.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 923/1517), "İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî", I-X, el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, 7. Baskı, Mısır, 1323/1905.

Kurtubî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, I-XX, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kahire, 1384/1964.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî (ö. 1360/1941), "Şeceretü'n-nûri'-zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye", I-II, ta'lik: Abdülmecid Hayyâlî, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Lübnan, 1424/2003.

Mâlik, Ebü Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), "el-Muvatta'", I-II, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1412/1992.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman (ö. 742/1341), "Tehzîbü'l-Kemâl", I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1400/1980.

Moğultay b. Kılıç, Ebü Abdullâh Alâüddîn el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), "Şerhu Sünen İbn Mâce (el-İ'lâm bi sünnetihi Aleyhisselâm)", I-V, thk. Kâmil Uveyda, Mektebetü Nezzâr, 1. Baskı, Riyâd, 1419/1999.

Mühelleb, Ahmed b. Ebü Sufre Esîd b. Abdullah el-Esedî, (ö. 435/1044), "el-Muhtasarü'n-nasîh fi tehzîbi'l-kitabi'l-Câmi's-Sahih" I-IV, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Dâru't-tevhîd, Riyad, 1430/2009;

-----, "el-Muhtasarü'n-nasîh fi tehzîbi'l-Câmi's-Sahih", tek cilt, thk. Muhammed Muhtâr Vüld (Vülid?) Abbâh, Dâru'l-kalem, 1428/2007, Rabat.

Müslim, Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (ö. 261/874), "el-Câmi's-Sahih", I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

Nübâhî Ebu'l-Hasen Abdullah b. el-Hasen en-Nebâhî el-Endelûsî (ö. 792/1390), "Târîhu Kudâti'l-Endelûs", Dârul-âfâki'l-cedîde, 5. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), "el-Müctebâ mine's-Sünen" (es-Sünenü's-Suğrâ), I-IX, thk. Abdülfetâh Ebu Ğudde, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmîyye, Halep, 2. Baskı 1406/1986.

Nevevî, Ebü Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), "Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat", I-II, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut. Trs.

Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi

-----, “*el-Minhâc Şerhu Sahîhi'l-Müslim İbni'l-Haccâc*”, I-XVIII, *Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî*, 2. Baskı, Beyrut, 1392/1972.

Nüveyrî, *Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî* (ö. 733/1333) “*Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*”, I-XXXIII, *Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye*, Beyrut, 1424/2004.

Öztoprak, Mustafa, “*Endülüs Hadisçiliğinde Halifelere Yeri*”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Enstitüsü*, s. 2, s.s. 149 -165, Samsun, 2012.

-----, “*Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri*” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 7, s.s. 105-122. Şırnak, 2013.

-----, “*Endülüs Hadisçiliğinde Sahihayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması*”, *OMÜİFD*, s. 34, s.s. 109 -136, Samsun, 2013.

Özdemir, Mehmet, “*Endülüs*”, *DİA*, XI, 211-225, İstanbul, 1995.

Safedî, *Salâhuddîn Halil b. Aybek* (ö. 764/1362), “*el-Vâfî bi'l-vefeyât*”, I-XIX, thk. *Ahmed el-Arnaûd ve Türkî Mustafa*, *Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî*, Beyrut, 1420/2000.

Sancaklı, Saffet, “*İbn Battâl ve Buhârî Şerhi*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2007, cilt: VII, sayı: 1, s. 61-93.

Sem'ânî, *Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur* (ö. 562/1166), “*el-Ensâb*”, takdim ve ta'lik: *Abdullah Ömer el-Bârûdî*, *Dâru'l-cinân*, (Merkezü'l-hidemât ve'l-ebhâsi's-sekâfiyye), trs.

Süyûtî, *Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr* (ö. 911/1505), “*Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî*”, I-II, thk. *Abdülvehhâb Abdullatif*, *Mektebetü'r-Riyâd el-Hadisîyye*, Riyâd, trs.

-----, “*Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâi*”, I-VIII, *Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmîyye*, 2. Baskı, Halep, 1406/1986.

-----, “*ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim ibni'l-Haccâc*”, I-VI, thk. *Ebû İshâk el-Huveytî*, *Dâru ibni Affân*, 1. Baskı, el-Memleketü'l Arabiyye es-Suûdiyye, 1416/1996.

Sübkî, *Tâcüddîn Ali b. Abdülkâfî* (ö. 771/1370), “*Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*”, I-X, nşr. *Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv*, Kahire 1413/1992.

Şâtübî *Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî* (ö. 790/1388), “*el-İ'tisâm*”, I-II, *Dâru İbn Affân*, thk. *Süleym b. İyüdhilâlî*, 1. Baskı, Riyâd, 1412/1992.

-----, “*el-Muvâfakât*”, I-VII, *Dâru İbn Affân*, thk. *Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân*, 1. Baskı, Riyâd, 1417/1997.

Tirmizî, *Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve* (ö. 279/892) “*es-Sünen*”, I-V, thk. *Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî*, *Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî*, 2. Baskı, Mısır, 1395/1975.

Zebîdî, *Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî el-Hüseynî* (ö. 1205/1791), “*Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmus*”, I-XXXX, thk. *Heyet. Dâru'l-hidâye*, trs.

Zehebî, *Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed* (ö. 748/1347), “*el-Iber fî haberi men ğaber*”, I-IV, thk. *Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl*, *Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye*, Beyrut, trs.

-----, “*Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*”, I-XXV, thk. *Şuayb el-Arnâud*, *Müessesetü'r-Risale*, Beyrut, 1405/1985.

-----, “*Târihu'l-İslâm ve vefayâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*”, I-XV (Mücellled), thk. *Dr. Beşşar Avvad*, *Dâru'l-garbi'l-İslâmî*, 1. Baskı, 1424/2003.

-----, “*Tezkiretü'l-huffâz*”, I-IV, thk. *Zekeriya Umeyrât*, *Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye*, Beyrut, 1419/1998.

-----, “*Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*”, I-IV, thk. *Ali Muhammed el-Becâvî*, *Dâru'l-ma'rife*, Beyrut, 1382/1963.

